રાત પ્રાંતની

ભૂગોળ

કર્તા

ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા

પ્રકાશક

ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ

ખડાયતા બુક ડીપો : : અમદાવાદ.

ભાવ.

ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ
ખડાયતા બુક ડીપો.
રીચીરોડ : બાલાહનુમાન : અમદાવાદ.

મુદ્રણસ્થાન : ભાગ્યોદય પ્રિ. પ્રેસ.
મુદ્રક : વૈદ્ય રમણીકરાય જેઠાલાલ દવે
ખાડીઆ : અમદાવાદ.

મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણીખાતાએ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર કરેલી.

સરળ

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ

કર્ત્તા.

ગોકુળદાસ કુબેરદાસ મહેતા.

હેડમાસ્તર મ્યુ-સ્કૂલ—અમદાવાદ

સંવત ૧૯૮૭

પ્રકાશક

ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

૦—૪—૦

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

બીજા ધોરણમાં બાળકોને ભૂગોળનું સ્થૂળજ્ઞાન આપવાની શરૂઆત થાય છે. તે ધોરણમાં વિદ્યાર્થી પોતાના **વતન** તથા **તાલુકાનું** જ્ઞાન મેળવે છે.

ધોરણ ૩જાના અભ્યાસક્રમમાં જિલ્લાના વિશેષજ્ઞાન સાથે ગુજરાતનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ વિદ્યાર્થીઓને મેળવવાનું હોય છે. ભૂગોળ અને ઇતિહાસને ગાઢો સંબંધ છે, તેથી ભૂગોળનું જ્ઞાન આપવામાં છોકરાંને રસ ઉત્પન્ન થાય, તેવી રીતે ઇતિહાસનો સંબંધ જોડીને જો તે વિષય શિખવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીને તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

શાળાઓમાં ચાલતી ગોખણપટ્ટી કેટલેક અંશે નાબુદ કરવા અને વિદ્યાર્થીઓને આ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તેમ કરવા મેં બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. બાળકો પોતાની જાતે ભૂગોળનું આ નાનું પુસ્તક વાંચી સમજતા થાય તે હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડયો છે, તે તો મારા વિદ્યાર્થીબન્ધુઓ અને શિક્ષક ભાઇઓના અભિપ્રાય ઉપર સોંપું છું.

પાંચ વર્ષ પછી આ પુસ્તકની સુધારાવધારા સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો યશ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલબોર્ડના એ. ઓ. સાહેબ શ્રીયુત **પ્રાણલાલ કીરપારામ દેશાઇ**ને તથા નામદાર **સ્કૂલબોર્ડ**ને ઘટે છે. તેઓએ મારા આ પુસ્તકને પોતાના તાબાની શાળાઓના ધોરણ ૩જા માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

અંતમાં આ પુસ્તક તેમજ મુંબઈ ઇલાકો પોતાની શાળામાં ચલાવવા માટે અમદાવાદ મ્યુ. શાળાઓના મારા શિક્ષકબન્ધુઓનો તેમજ આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ માટે ભાઈ **ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ**નો એક વાર ફરીથી આભાર માની અત્રે વિરમું છું.

જણાવતાં આનંદ થાય છે કે મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ આ પુસ્તકને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચલાવવા મંજુર કર્યું છે.

શ્રાવણ સુદ ૧૧
પવિત્રા એકાદશી
સંવત ૧૯૮૫
ઢાળનીપોળ
અમદાવાદ.

ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા

ગુજરાત પ્રાંત.

રજપુતાના
કચ્છનું મોટું રણ
પાલણપૂર
રાધનપૂર
મહીકાંઠા
અહમદનગર
મહીનદી
નાનુ રણ
કચ્છ
ભુજ
અંજાર
ધ્રાંગધ્રા
અમદાવાદ
મોરબી
આલાવાડ
વઢવાણ
કચ્છનો અખાત
ખંભાત
ધ્રોળ
નવાનગર
રાજકોટ
ગોંડળ
કાઠિઆવાડ
હાલાર
બોટાદ
વડોદરા
છોટાઉદેપૂર
નર્મદાનદી
પોરબંદર
જુનાગઢ
સોરઠ
કુંડલા
પાલીતાણા
ખંભાતનો અખાત
તાપીનદી
વેરાવળ
સોમનાથ
જાફરાબાદ
ખાનદેશ
નવસારી
ધરમપૂર
નાશિક
ડાંગ
થાણા
ઈગતપુરી
અહમદનગર
કલ્યાણ
મુંબઈ

સરળ

ગુજરાતપ્રાંતની ભૂગોળ.

સામાન્ય વર્ણન.

છોકરાઓ, તમે બીજી ચોપડીમાં તમારા ગામ તથા તાલુકાની ભૂગોળ શીખ્યા. હવે તમારે તમારા જિલ્લા અને પ્રાંતની ભૂગોળ શીખવાની છે.

તમારા તાલુકાની આસપાસ બીજા પણ તાલુકાઓ છે. આવા **પાંચસાત તાલુકા ભેગા મળવાથી જિલ્લો બને છે.** આપણા શહેરનું નામ અમદાવાદ અને તાલુકાનું નામ દસક્રોઇ છે. દસક્રોઇ તાલુકો અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલો છે. જિલ્લાના મુખ્ય અમલદારને **કલેકટર** કહે છે તે જિલ્લાના મુખ્ય ગામમાં રહે છે. આપણા જિલ્લાના કલેકટર સાહેબ અમદાવાદમાં રહે છે. કલેકટરના હાથ નીચે દરેક તાલુકા દીઠ એકેક મામલતદાર હોય છે.

આપણે પાછળ જોયું કે ઘણાં ગામ ભેગાં મળવાથી તાલુકો બને છે, અને પાંચ સાત તાલુકા મળી જિલ્લો થાય છે. જિલ્લાઓનો પ્રાંતમાં સમાવેશ થાય છે.

એકજ ભાષા બોલનારા અને સરખા પહેરવેશ તથા રીતરિવાજવાળા લોકો જેમાં વસે છે, તેને **પ્રાંત** કહે છે.

આપણા પ્રાંતનું નામ **ગુજરાતપ્રાંત** છે. આપણે જે ભાષા બોલીએ છીએ તે ગુજરાતી ભાષા કહેવાય છે. તમારે ભણવાનાં પુસ્તકો જે ભાષામાં લખેલાં છે, તે ભાષા પણ ગુજરાતી કહેવાય છે. અસલ આ સ્થળે ભટ્ટાર્ક ગુર્જર નામનો સરદાર થઈ ગયો, તેના નામ પરથી આપણા પ્રાંતનું નામ **ગુર્જરરટ્ટ** અને છેવટે **ગુજરાત** પડયું છે. ગુજરાતમાં વસનારા હિંદુ, પારસી, મુસલમાનો વગેરે સઘળા લોકો જેઓ ગુજરાતી ભાષા બોલનારા છે, તેઓ ગુજરાતી કહેવાય છે.

ઇતિહાસ

હાલમાં ગુજરાતમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. તેઓ પરદેશી પ્રજા છે. તેમનો દેશ અહીંથી ૫૦૦૦ માઈલ દૂર છે. આપણા રાજા મહારાજા **પાંચમા જ્યોર્જ** છે. તેઓ વિલાયતમાં આવેલા લંડન શહેરમાં રહે છે. રાજા તરફથી તેમના અધિકારીઓ આવી અહીં રાજ્ય ચલાવે છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયે ફક્ત ૧૧૦ વર્ષ થયાં છે. ત્યાર પહેલાં ગુજરાતમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. તે રાજ્યની એક શાખા હાલ પણ વડોદરામાં રાજ્ય કરે છે.

મરાઠા પહેલાં ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય હતું. અમદાવાદ શહેર વસાવનાર અહમદશાહ અને તેનો પૌત્ર મહમદ બેગડો એ બે પ્રખ્યાત મુસલમાન રાજાઓ થઈ ગયા છે.

અહમદશાહ એ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર પાદશાહ હતો. તેની પહેલાં ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના મુસલમાન રાજાઓના સુબા આવી રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૩૦૪માં દિલ્હીના

અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહે ગુજરાતના છેલ્લા રજપુત રાજા કરણ ઘેલા પાસેથી ગુજરાત જીતી લેઇ સુબા મોકલવા શરૂ કર્યો હતા. તે પહેલાં ગુજરાતમાં રજપુત રાજાઓનું રાજ્ય હતું. રજપુતોમાં ઘણા વંશના પ્રખ્યાત રાજાઓ થઈ ગયા છે. તેમાં વનરાજ, મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજનાં નામ ઘણાં જાણીતાં છે. રજપુતોમાં સૌથી જુનામાં જુનું રાજ્ય દ્વારકાંનું હતું, અને તેમાં કૃષ્ણ અને બળદેવ નામના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.

હજી પણ ગુજરાતમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. એ દેશીરાજ્યોનો પણ ગુજરાતપ્રાંતમાં સમાવેશ થાય છે.

સીમા—છોકરાંઓ, તમે ગુજરાતપ્રાંતના નકશા તરફ જોશો તો જણાશે કે તેની ઉત્તરે કચ્છનું રણ, મારવાડ અને અરવલ્લી પર્વતનો કેટલોક ભાગ આવેલો છે. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને અરબીસમુદ્ર આવેલા છે. પૂર્વે માળવા અને ખાનદેશ તથા પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર અને કચ્છનો અખાત આવેલો છે. ગુજરાતપ્રાંતની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૩૨૦ માઇલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૬૦ માઇલની ગણાય છે.

ભૂરચના-ભૂ+રચના=જમીનની ગોઠવણ. ગુજરાતપ્રાંતની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે અરબીસમુદ્ર આવેલો છે. કચ્છ અને ખંભાત આગળ એ કાંઠો અંદર જવાથી ત્યાં આગળ અખાત બને છે, અને તેથી ત્યાં વહાણો જઇ શકે છે. કાઠિઆવાડનો કિનારો સાધારણ ખાંચાખુંચી વાળો હોવાથી ત્યાં કેટલાંક બંદરો આવેલાં છે. ખંભાત, ભરૂચ અને સુરત

એ પહેલાંના વખતનાં નામીચાં બંદરો હતાં. કાઠિઆવાડનો મધ્યભાગ ડુંગરાવાળો છે. ગુજરાતપ્રાંતનો મધ્યભાગ સપાટ છે, અને ત્યાંની જમીન ફળદ્રુપ હોવાથી ખેતી સારી થાય છે. ઉત્તર અને પૂર્વ તરફનો ઘણો ખરો ભાગ પહાડી હોવાથી ત્યાં જંગલો આવેલાં છે.

કુદરતી વિભાગ—કુદરત એટલે પરમેશ્વર. ગુજરાતપ્રાંતના નકશા તરફ જોતાં તમને જણાશે કે ગુજરાતના જાણે એની મેળેજ ત્રણ ભાગો જુદા પડી ગયા ન હોય તેવા દેખાય છે. આ વિભાગો–૧ **કચ્છ**, ૨ **કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પ**, ૩ **શુદ્ધ ગુજરાત**–છે. તેને આપણે કુદરતી વિભાગ કહીએ તો ચાલે.

ગુજરાતપ્રાંતના નકશામાં જોશો, તો મુખ્ય બે રંગો* દીઠામાં આવશે. લાલ અને પીળો. લાલ રંગ અંગ્રેજ સરકારની અને પીળો રંગ દેશી રાજ્યોની હદ બતાવે છે.

ગુજરાતપ્રાંતમાં નીચેના જિલ્લાઓ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૧ **અમદાવાદ**, ૨ **ખેડા**, ૩ **ભરૂચ**, ૪ **સુરત**, ૫ **પંચમહાલ**.

દેશી રાજ્યો–૧ **મહિકાંઠા એજન્સિ**, ૨ **રેવાકાંઠા એજન્સિ**, ૩ **સુરત એજન્સિ**, ૪ **કચ્છ**, **કાઠિઆવાડ અને પાલણપુર એજન્સિનાં બનેલાં પશ્ચિમહિંદનાં દેશીરાજ્યો**, ૫ **વડોદરા રાજ્ય**, ૬ **ખંભાત સંસ્થાન**.

પાછળ કહ્યું તેમ જિલ્લાઓનો કારભાર કલેકટરો કરે છે. દેશીરાજ્યોનો કારભાર ત્યાંના રાજાઓ કરે છે, પરંતુ

---

* નકશામાં ઘણા જુદા જુદા રંગો છે, તે જિલ્લા વગેરેની હદ દર્શાવે છે. તે શિક્ષકે સમજાવવું.

તેમના કામ ઉપર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મૂકેલો અમલદાર પૂરતી દેખરેખ રાખે છે. દેશી રાજા તે અમલદારની સલાહ સિવાય ભાગ્યેજ કોઇ કામ કરી શકે છે.

દેશીરાજ્ય નાનું કે મોટું હોય, તેના પ્રમાણમાં ત્યાં અંગ્રેજ સરકારનો અમલદાર રહે છે. **નાનાં નાનાં દેશીરાજ્યોના સમૂહને એજન્સિ કહે છે**, અને ત્યાં રહેતા અંગ્રેજ અમલદારને **પોલિટિકલ એજન્ટ** કહે છે. મોટા દરજ્જાનાં રાજ્યોમાં રહેતા અમલદારને **રેસિડેન્ટ** કે **એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ** કહે છે.

ઉપર કહેલી મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્સિઓમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. વડોદરા રાજ્યમાં રેસિડેન્ટ અને પશ્ચિમહિંદનાં દેશીરાજ્યોમાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ રહે છે.

જે દેશીરાજ્યો તદન નાનાં છે, તેની ઉપર જુદો અમલદાર નહિ રાખતાં એજન્સિની પાસેના જિલ્લાના કલેકટરને તેનો કારભાર સોંપેલો હોય છે. જેમકે સુરત એજન્સિ પર સુરત જિલ્લાનો કલેક્ટર અને ખંભાતસંસ્થાન ઉપર ખેડા જિલ્લાનો કલેકટર દેખરેખ રાખે છે.

રાજકીય વિભાગ—રાજ્યની સગવડ માટે જે વિભાગ પાડવામાં આવે છે, તેને રાજકીય વિભાગ કહે છે. રાજકીય વિભાગ પાડતાં ગુજરાતના ઉપર કહેલા કુદરતી વિભાગમાંથી કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને પાલણપુર એજન્સિનાં બનેલાં નવાં પશ્ચિમહિંદ એજન્સિનાં રાજ્યો તથા વડોદરાનું રાજ્ય કાઢી લેઇ દક્ષિણમાં આવેલો થાણા જિલ્લો તથા જવાર

સંસ્થાન ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ સાથે ગણી લેવામાં આવે છે, અને તે બધાને **ઉત્તરવિભાગ** નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ વિભાગના ઉપરી **કમિશનર** છે, તે અમદાવાદમાં રહે છે. જિલ્લાઓના કલેકટરોના ઉપરી આ કમિશનર સાહેબ છે.

આ પ્રમાણે ઉત્તર વિભાગના રાજકીય વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ખાલસા મુલક (અંગ્રેજી રાજ્ય)	**૨ દેશીરાજ્યો**
જિલ્લાઓ	
૧ અમદાવાદ	૧ મહીકાંઠા એજન્સિ
૨ ખેડા	૨ રેવાકાંઠા એજન્સિ
૩ ભરૂચ	૩ સુરત એજન્સિ
૪ સુરત	૪ ખંભાત સંસ્થાન
૫ પંચમહાલ	૫ જવાર સંસ્થાન
૬ થાણા	

ઉપર કહેલાં દેશીરાજ્યો કમિશનરની દેખરેખ હેઠળ છે, અને પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો તથા વડોદરા રાજ્ય હિંદુસ્તાનના ઉપરી વાઇસરૉય સાહેબની સત્તા નીચે છે.

સ્વતંત્રરાજ્યો—અંગ્રેજ સરકારના અને દેશીરાજ્યોના મુલક સિવાય ઉત્તર વિભાગમાં **દીવ** અને **દમણ** પોર્ટુગીઝ પ્રજાનાં રાજ્યો છે. ગુજરાતના દેશીરાજાઓ પાછળ કહ્યું તેમ પરતંત્ર છે. તેમને અંગ્રેજ સરકારને દર વરસે નક્કી કરેલા રૂપીઆ ખંડણી રૂપે આપવા પડે છે; પણ પોર્ટુગલ પ્રજાને કંઇપણ આપવું પડતું નથી, તેથી તે સ્વતંત્ર રાજ્યો કહેવાય છે.

પર્વતો—પર્વત કોને કહે છે તે આપણે પાછળ જોયું. પર્વતમાંથી નાની મોટી નદીઓ નીકળે છે. તે સિવાય પર્વતમાંથી જુદી જુદી જાતના પત્થરો અને કેટલીક ધાતુઓ પણ નીકળે છે. વળી પર્વત ઉપર ઈમારતી તથા બાળવાનાં લાકડાં પણ થાય છે. જે પર્વત પર ઝાડ હોતાં નથી, તે **બોડા** કહેવાય છે. પર્વતની ટોચને **શિખર** અને નીચેના ભાગને **તળેટી** કહે છે. પર્વતોની ટોચ ઉપર ઉંચાણને લીધે હવા ઠંડી હોય છે, તેથી ઘણા લોકો ઉનાળામાં ત્યાં હવા ખાવા જાય છે. વળી પર્વતની ટોચે દેવદેવીઓનાં મંદિરો હોવાથી કેટલાક લોકો જાત્રા કરવા પણ જાય છે.

આબુ—ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલો છે. તેની ઉંચાઇ ૫૬૦૦ ફુટ છે. આખા ગુજરાતમાં તે મોટો હોવાથી તેને ગિરિરાજ એટલે પર્વતોનો રાજા પણ કહે છે. તેના ઉપર કેટલાક દેશીરાજાઓ તથા શ્રીમંતોના બંગલાઓ છે. ગુજરાત અને તેની આસપાસના લોકો તથા કમિશનર સાહેબ ઉનાળામાં ત્યાં હવા ખાવા જાય છે. '**દેલવાડાનાં દહેરાં**' નામે ઓળખાતાં જૈન લોકોનાં સુંદર દહેરાં તથા નખી તળાવ, અર્બુદાદેવી વગેરે આ શિખર પર આવેલાં છે. દેલવાડાનાં દહેરાંનું કોતરણી કામ ઘણું જ સુંદર છે. એ દહેરાં ગુજરાતના રાજા પહેલા ભીમદેવના પ્રધાન વિમળશાહે તથા ધોળકાના રાણા વીરધવળના પ્રધાન વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ નામના બે ભાઇઓએ બંધાવ્યાં હતાં.

આરાસુર—ગુજરાતની ઈશાન સરહદ પર આવેલો છે. ત્યાં આબુરોડ સ્ટેશનથી જવાય છે. પ્રખ્યાત અંબાભવાનીનું દહેરૂં તેના ઉપર આવેલું હોવાથી ઘણા લોકો ત્યાં

જાત્રાએ જાય છે. અહીં ગબ્બર પર્વત તથા પાસે આવેલાં કુંભારીઆંનાં દહેરાં જોવા જેવાં છે. આ પર્વતમાંથી આરસ-પહાણ નામના સફેદ પત્થર નીકળે છે.

પાવાગઢ—પંચમહાલ જિલ્લામાં આવેલો છે. તેની ઉંચાઇ ૨૫૦૦ ફુટ છે. તેના ઉપર રાત દિવસ પુષ્કળ પવન વાયા કરે છે, તેથી તેને કેટલાક **પવનગઢ** પણ કહે છે. તેની ઉપર કાળકા માતાનું દહેરૂં છે. પર્વત પરના કિલ્લા, જુના કોઠારો તથા ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ વગેરે જોવા જેવાં છે. આ પર્વતમાંથી લોઢું અને મેંગેનીઝ ધાતુ નીકળે છે.

રાજપીપળા—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની શાખા છે, તેના ઉપર જંગલો હોવાથી સાગ, વાંસ, ઇમારતી લાકડાં, મધ, લાખ વગરે થાય છે. અહીંથી અકીકના પત્થર નીકળે છે, અને તે સાફ થવા ખંભાત જાય છે. આ ડુંગરોમાં વાઘ, ચિત્તા વિગરે હિંસક પ્રાણીઓ દીઠામાં આવે છે.

ગીરનાર—કાઠિઆવાડમાં મોટામાં મોટો પર્વત જુનાગઢ પાસે આવેલો છે. તેની તળેટીમાં મહાન અશોક રાજાએ કોતરાવેલો પ્રખ્યાત શિલાલેખ છે. અહીં જૈન તથા હિંદુધર્મનાં દહેરાં આવેલાં છે.

ગીર—આ પર્વત પણ કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે. તેની પાડોશમાં મોટું જંગલ આવેલું છે. તે ગીરનું જંગલ કહેવાય છે. આ જંગલમાં **સિંહ** જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં બીજા કોઇ પણ સ્થળે સિંહ થતા નથી.

શત્રુંજય કે શેત્રુંજો—પાલીતાણા પાસે ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેના ઉપર જૈન લોકોનાં પુષ્કળ દહેરાં આવેલાં

હોવાથી તેમનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. જેનો તેને સિદ્ધાચળ કહે છે. અહીંનાં દહેરાંમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળે બંધાવેલાં દહેરાં ખાસ જોવા જેવાં છે.

બર્ડા—આ પર્વતનો આકાર બરડા (વાંસા) જેવો હોવાથી તેને બર્ડો કહે છે. તેમાંથી લોખંડ નીકળે છે. પર્વત ઉપર વાંસનાં ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે.

નદીઓ.

નર્મદા—(૭૬૦ માઇલ) વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી રાજપીપળા અને ભરૂચ જિલ્લામાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. ગુજરાતમાં આ મોટામાં મોટી નદી છે. આ નદીનું બીજું નામ **રેવાજી** છે. તે બહુ પવિત્ર મનાય છે. તેના ઉપર **ભરૂચ, ચાણોદ** અને **શુકલતીર્થ** આવેલાં છે. આ નદીનો પટ પહોળો હોવાથી તેના મુખથી સો માઇલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. આ નદીમાં પ્રખ્યાત **કબીરવડ** અને **સુરપાણનો ધોધ** આવેલાં છે.

તાપી—(૪૫૦ માઇલ) આ નદી સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી સુરત જિલ્લામાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેને કાંઠે **સુરત** અને **રાંદેર** આવેલાં છે. આ નદીમાં પણ તેના મુખથી ૩૨ માઇલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે.

મહી—(૩૨૫ માઇલ) માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખેડા જિલ્લામાં થઇ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય શહેર **ખંભાત** છે. મહા નદી ઘણી મોટી હોવાથી અને તેના મુખમાં કેટલાક માઇલ સુધી સમુદ્રનું પાણી આવતું હોવાથી તેને કેટલાક **મહીસાગર** પણ કહે છે. આ નદીમાં રેતી કરતાં કાળા પત્થર વધારે જોવામાં આવે

છે. આ નદી ઘણી ઉંડાણમાં વહે છે, અને તેના કાંઠા ઘણા ઉંચા છે, તેથી તે ઉતરતી વખતે અઘરી પડે છે, તે ઉપરથી એવી કહેવત ચાલે છે કે " ઉતર્યા મહી, અને થયા સહી. " મહી નદી પરનો વાસદ પાસેનો પૂલ ઘણો મોટો અને જોવા જેવો છે.

સાબરમતી—(૨૦૦ માઈલ) અંબાજી માતા પાસેના અરવલ્લી પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર **અમદાવાદ** અને **પેથાપુર** આવેલાં છે.

બનાસ અને **સરસ્વતી**—અરવલ્લીના પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. સરસ્વતી નદી ઉપર મોટું શહેર **સિદ્ધપુર** આવેલું છે, ત્યાં લોકો માતૃશ્રાદ્ધ કરવા જાય છે. આ બંને નદીઓ દરીઆને મળતી નહિ હોવાથી તે કુંવારિકા કહેવાય છે, અને તેથી હિન્દુ લોકો તેને વધારે પવિત્ર માને છે.

ભાદર—કાઠિઆવાડમાં જસદણ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

શેત્રુંજી—ગીર પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

આ સિવાય **વાત્રક, ખારી, મેશ્વો, હાથમતી, દમણગંગા** વગેરે નદીઓ આવેલી છે.

કિનારો—જે દેશની આગળ પાછળ દરીઓ ફરી વળેલો હોય અથવા તેનો અમુક ભાગ દરીઆ કિનારે આવેલો હોય તો તે દેશનો દરિઆઇ વેપાર સારો ચાલે છે. ગુજરાતમાં કાઠિઆવાડનો કેટલોક ભાગ તથા ભરૂચ અને સુરત જિલ્લા પાસેનો થોડો ભાગ દરીઆ કિનારે આવેલો

હોવાથી ત્યાં દરીઆ મારફતે થોડો ઘણો વેપાર ચાલે છે. તે કિનારે મુખ્ય બંદરોમાં દ્વારકાં, પોરબંદર, નવાનગર, માંગરોળ, વેરાવળ, જાફરાબાદ, દીવ, ભાવનગર, ઘોઘા, ખંભાત, ટંકારીઆ, ભરૂચ, વલસાડ, અને સુરત જાણીતાં બંદરો છે. કચ્છ અને ખંભાતના અખાત રેતીને લીધે પુરાતા ગયા છે. કાઠિઆવાડની નદીઓ નાની હોવાથી જળમાર્ગ માટે નકામી છે. ફક્ત નર્મદા અને તાપી નદીઓમાં પાછળ કહ્યું તેમ મુખથી થોડે છેટે વહાણો ફરી શકે છે.

હવાપાણી—ગુજરાતની હવા સારી અને તંદુરસ્ત છે. ઘણે સ્થળે તાપ અને ટાઢ સરખાં પડે છે. ઉત્તર ભાગમાં કચ્છના રણને લીધે ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે. કાઠિઆવાડના મધ્ય ભાગમાં હવા વધારે ગરમ રહે છે. દરીઆ કિનારાના પ્રદેશોમાં હવા સમધાત છે.

વરસાદ—આપણા દેશમા ચોમાસામાં વરસાદ વરસે છે. ચોમાસું ઉનાળા પછી બેસે છે. ઉનાળામાં સૂર્યના તાપને લીધે તળાવ, નદી, દરીઆ વગેરેનાં પાણીની વરાળ થઇ ઉંચે ચઢેછે. એ ઉંચે ચઢેલી વરાળનાં વાદળાં બંધાય છે, અને તે વરાળ જ્યારે તેને ઠારનાર પર્વતો અને જંગલોની પાસે જાય છે ત્યારે તેની ઠંડકને લીધે તે વરાળ ઠરી જઇ વરસાદ વરસે છે. આ ઉપરથી તમો સમજી શકશો કે દેશના જે ભાગમાં જંગલો અને પર્વતો વધારે આવેલાં હોય ત્યાં બીજા ભાગો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે.

આખા ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લામાં ગુજરાતના બીજા ભાગો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, અને

હવા પણ થંડી રહે છે. કચ્છ અને કાઠિઆવાડમાં વરસાદ ઓછો પડે છે. મધ્ય ગુજરાતમાં વરસાદ ઠીક પડે છે.

વનસ્પતિ—ગુજરાત એ એક બગીચા રૂપ છે. તેમાં જ્યાં જ્યાં ડુંગરો આવેલા છે, ત્યાં ત્યાં મહુડા, સીસમ, વાંસ, સાગ, બાવળ વગેરેનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ સિવાય દરેક સ્થળે લીમડો, પીપળો, પીપળ, વડ, આંબલી, આંબા, ખાખરા, રાયણ, બોરડી વગેરેનાં ઝાડ દીઠામાં આવે છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં મહુડાનાં ઝાડ વધારે છે. સુરત જિલ્લામાં ખાસ કરીને આંબા, ફણસ અને તાડીનાં ઝાડ વધારે થાય છે. જંગલમાંથી ભીલ લોકો ગુંદર, લાખ, મધ અને મીણ લાવી વેચે છે. ખાખરાના પાનનાં પત્રાળાં અને પડીઆ બને છે.

ખેતીની પેદાશ—જમીનના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ ગોરાડુ, ૨ કાળી અને ૩ રેતાળ. ગોરાડુ જમીન રતાશ પડતી છે તેમાં દરેક અનાજ થાય છે. કાળી જમીનમાં ડાંગર, ચણા ઘઉં અને કપાસ સારો થાય છે. રેતાળ જમીનમાં બટાટા, ટેટી વગેરે થાય છે.

ગુજરાતમાં ઘઉં, બાજરી, જુવાર, તુવેર, તલ, દીવેલી, સરસવ, કપાસ, ભીંડી, શેરડી, મકાઈ, બાવટો, કોદ્રા, ડાંગર, તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂ, કઠોળ–મગ, મઠ, ચોળા, અડદ, વાલ, ચણા–વગેરે અનાજ તથા જુદી જુદી જાતનાં શાક, તથા કેરી, જામફળ, બોર, દાડમ, કેળાં વગેરે મેવો જુદે જુદે સ્થળે સારાં થાય છે.

અમદાવાદ શહેરની આસપાસના દશ દશ ગાઉ ફરતા ભાગને **દશકોશી** કહે છે. ત્યાંની **ડાંગર** વખણાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ, અને ધંધુકા તાલુકાના પૂર્વ ભાગને **ભાલ** કહે છે; ત્યાંની જમીન કાળી હોવાથી ત્યાં **ઘઉં**, **ચણા**, અને **કપાસ** સારાં થાય છે.

ખેડા જિલ્લાના મધ્ય ભાગને **ચરોતર** કહે છે. ચરોતર શબ્દ 'ચારૂતર' ઉપરથી થયેલો છે. ચારૂતર શબ્દનો અર્થ ઘણો સુંદર પ્રદેશ થાય છે. આ ભાગની જમીન ઘણીજ ફળદ્રુપ છે, અને તેથી ત્યાં **તમાકુ**, **જીરૂ** અને **વરિઆળી** સારાં થાય છે.

ભરૂચ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ અને વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ **કાનમ** કહેવાય છે, ત્યાંની જમીન કાળી હોવાથી ત્યાંનો મુખ્ય પાક **કપાસ** છે.

સુરત જિલ્લામાં **ડાંગર**, **કેરી**, **ફણસ**, **અનનાસ** અને **કેળાં** થાય છે. થાણા જિલ્લામાં વસાઈ તરફ **કેળાં**, **પાન** અને **શેરડી** તથા દરીઆકિનારે નાળીએર અને તાડીનાં ઝાડ જોવામાં આવે છે.

ખનીજ—ખાણમાંથી—જમીનમાંથી—નીકળે તે ખનીજ કહેવાય. ગુજરાતમાં મુખ્ય ખનીજો નીચે પ્રમાણે છે.

પત્થર—કાઠિઆવાડમાં પોરબંદર અને ધાંગધ્રા તથા ઈડર પાસે અમનગરમાં પત્થરની ખાણો છે.

આરસપહાણ—આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળે છે.

અબરખ—મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાં તેની ખાણો છે.

અકીક—આ એક જાતના પત્થર છે અને તેનાં બટન, એરીંગ, વીંટીનાં નંગ વગેરે બને છે. રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી અકીક નીકળે છે.

લોઢું અને મેંગેનીઝ—બડો પર્વતમાંથી લોઢું અને પાવાગઢમાંથી લોઢું અને મેંગેનીઝ ધાતુ નીકળે છે.

સુરોખાર—રાધનપુરના રાજ્યમાંથી નીકળે છે.

મીઠું—ખારાઘોડામાં પકવવામાં આવે છે. આ મીઠું વરાગડું મીઠું કહેવાય છે. વલસાડ પાસે ધરાસણા અને કાઠિઆવાડમાં કેટલેક સ્થળે દરીઆના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે, તે ઘસીઉં મીઠું કહેવાય છે.

મોતી—દરીઆમાં થાય છે. કચ્છના અખાતમાં અને કાઠિઆવાડની પાસેના દરીઆના કેટલાક ભાગમાંથી મોતી કાઢવામાં આવે છે.

જનાવરો–આખા ગુજરાતમાં સિંહ ફક્ત કાઠિઆવાડના ગીરના ડુંગરમાંજ જોવામાં આવે છે, તે સિવાય વાઘ, દીપડા, રીંછ, વરૂ જેવાં શિકારી તથા સાબર, હરણ શિઆળ વગેરે જાતનાં જનાવરો જંગલમાં દીઠામાં આવે છે. આ સિવાય પાળી શકાય તેવાં ઊંટ, ઘોડા, ગધેડાં, પાડા, ગાય, બળદ, ભેંસ, બકરાં, કુતરાં, બિલાડાં વગેરે પ્રાણીઓ સર્વ સ્થળે જોવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ અને ધંધો—ગુજરાતમાં ૪૦ શહેરો અને ૫ હજાર ગામડાં છે. ગામડાંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને મજુરી છે. મોટાં શહેરોમાં કપાસ લોઢવાનાં જીનો, અને અમદાવાદ શહરમાં કાપડ વણવાની મિલો વગેરે છે, ત્યાં લોકો મજુરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. ભણેલા લોકો સરકારી તથા ખાનગી નોકરીઓ કરી આજીવિકા ચલાવે છે. અમદાવાદ અને સુરતમાં રેશમી અને કસબી કામ સારૂં થાય છે. હાલમાં દિવાસળીનાં, દળવાનાં અને

ખાંડવાનાં કારખાનાં પણ દાખલ થએલાં છે. અમદાવાદ, પ્રાંતીજ, કપડવંજ વગેરે સ્થળે સાબુનાં કારખાનાં છે.

કાઠિઆવાડ અને બીજા કેટલાક ભાગમાં હજી હાથની સાળો પર કાપડ વણાય છે. વળી કારીગરીમાં સોનારૂપાનું કોતરણી કામ, સોનેરી અને કસબી ભરતકામ તથા ખંભાતમાં અકીકનું કામ સારૂં થાય છે.

નિકાશ—આપણા દેશમાં જે જે ચીજો પાકે છે, તે બધી આપણે વાપરી દેતા નથી. ખપ કરતાં વધારાની ચીજો આપણે પરદેશ મોકલીએ છીએ, તેને નિકાશ કહે છે. આવી નિકાશ થતી ચીજોમાં સુતરાઉ કાપડ, રૂ, અનાજ, જેમાંથી તેલ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળ છે તેવાં તેલીબીયાં, ચામડાં વગેરે મુખ્ય છે.

આયાત—પરદેશમાંથી જે માલ આપણા દેશમાં આવતો હોય તેને આયાત કહે છે. લોખંડનો સામાન, સુતરાઉ, ગરમ અને રેશમી કાપડ, કેરોસીન, કોલસા, કાચનો સામાન, કાગળ, ખાંડ, દવાઓ અને બીજો પરચુરણ સામાન પરદેશથી અહીં આવે છે.

વ્યવહારનાં સાધનો—ગુજરાતનાં મોટાં ગામો રેલવેના સંબંધથી જોડાએલાં છે. આગગાડી નથી ત્યાં કાચી પાકી સડકો પર મોટરો, ગાડાં, પોઠો, ઊંટ વગેરે મારફતે કેટલોક વ્યવહાર ચાલે છે. તાપી, નર્મદા જેવી નદીઓમાં નાનાં વહાણ મારફતે માલ આવજા કરે છે. પાલણપુર તરફ અને કચ્છ જેવાં રેતીવાળાં સ્થળોમાં ઊંટથી કેટલુંક કામ થાય છે. હાલમાં કાઠિઆવાડનાં કેટલાંક બંદરોમાં આગબોટથી માલ આવજા કરે છે.

ગુજરાતમાં મુખ્ય રેલવે નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ બી. બી. સી. આઇ રેલવે—આ રેલવે મુંબઇથી વીરમગામ સુધી છે. મુંબઇથી ત્યાં જતાં મુખ્ય સ્ટેશનો નીચે પ્રમાણે આવે છે. **મુંબઇ, વલસાડ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, આણંદ, નડિઆદ, મહેમદાવાદ, અમદાવાદ** અને **વીરમગામ.**

૨ રજપુતાના માળવા રેલવે—આ રેલવે અમદાવાદથી **કલોલ, મહેસાણા, સિદ્ધપુર** અને **પાલણપુર** થઇ **અજમેર** તરફ જાય છે.

૩ અમદાવાદ પ્રાંતીજ રેલ્વે—આ લાઇન ઠેઠ ખેડબ્રહ્મા સુધી જાય છે.

૪ અમદાવાદ બોટાદ રેલવે—આ લાઇન અમદાવાદથી **સરખેજ, ધોળકા, ધંધુકા** થઇ કાઠિઆવાડમાં **બોટાદ** સુધી જાય છે.

૫ વીરમગામથી ભાવનગર જતી **રેલવે**—આ લાઇન વીરમગામથી વઢવાણ થઈ શાખા કાઠિઆવાડમાં પથરાઇ છે, અને તેની મારફતે **મોરબી, જામનગર, દ્વારકાં, રાજકોટ, જુનાગઢ, પોરબંદર, વેરાવળ** અને **ભાવનગર** તરફ જવાય છે.

૬ વડોદરાથી ગોધરા જતી **રેલવે**—આ બી. બી. સી. આઇનો ફાંટો છે, અને તેની મારફતે ગોધરાથી **રતલામ** થઈ **અજમેર** જવાય છે.

૭ તાપ્ટીવેલી રેલવે-આ લાઇન **સુરતથી જલગામ** જાય છે.

૮ આણંદથી ગોધરા અને **આણંદથી ખંભાત**

રેલવે—આણંદથી **ડાકોર** થઇ ગોધરા જવાય છે. આણંદથી **પેટલાદ** થઇ ખંભાત જવાય છે. આ સિવાય નડિઆદથી કપડવંજ જતી નાની રેલવે, તથા વડોદરા રાજ્યની બીજી નાની રેલવેઓ આવેલી છે.

વસ્તી—આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં લગભગ **૯૬ લાખ** માણુસની વસ્તી છે. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને પારસીનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુઓમાં અસલ ચાર જાતો-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર હતી, પરંતુ હાલમાં હિંદુઓ અનેક જાતોમાં વહેંચાઈ ગયા છે. સૌથી વધારે વસ્તી હિંદુઓની અને સૌથી ઓછી પારસીઓની છે. દરેક જાતિનો પોશાક જુદો જુદો છે. હિંદુ પુરુષો ધોતીયાં પહેરે છે, અને માથે પાઘડી પહેરે છે. કાઠિઆવાડમાં લોકો ચોરણા પહેરે છે, અને માથે ફેંટા બાંધે છે. મુસલમાનો દાઢી રાખે છે. દેશી ખ્રિસ્તી લોકોનો પોશાક લગભગ હિંદુઓ જેવો જ છે. પારસી લોકો સુરવાળ પહેરે છે, અને માથે ટોપી કે ઉભા ઘાટની કાળી પાઘડી પહેરે છે. પારસીઓની સ્ત્રીઓ લેંઘી પહેરે છે, અને માથું બાંધે છે, તથા હિંદુ સ્ત્રીઓની પેઠે સાડી પહેરે છે.

જંગલમાં **ભીલ, નાયકા, કોળી** વગેરે જાતો વસે છે.

ભાષા—ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે કરીને **ગુજરાતી** ભાષા બોલાય છે; પરન્તુ કેટલાક બ્રાહ્મણો અને વિદ્વાનો **સંસ્કૃત** ભાષા પણ બોલે છે અને લખે છે. હિંદુધર્મનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો આ ભાષામાં લખેલાં છે. મુસલમાનો કેટલીકવાર બોલવામાં ઉર્દુ ભાષા વાપરે છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અમલ પછી સરકારી કામકાજમાં **અંગ્રેજી** ભાષા વપરાય છે.

ધર્મ—

૧ **હિંદુધર્મ**—આ ધર્મના ઘણા પંથ–ફાંટા–છે, તેમાંના **શૈવ, વૈષ્ણવ, સ્વામીનારાયણ** અને **આર્ય-સમાજી** મુખ્ય છે.

૨ **જૈનધર્મ**—આ લોકોના આચારવિચાર હિંદુઓ જેવાજ છે, પરંતુ તેઓ જીવદયાને વધારે માનનારા છે. જૈનધર્મના બે વિભાગ છે. **શ્વેતામ્બરી** અને **દિગંબરી.**

૩ **મુસલમાની ધર્મ**–આ ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ હતા. મુસલમાનો મૂર્તિપૂજાને માનતા નથી. તે ધર્મના **શિઆ** અને **સુન્ની** એવા બે ભાગ છે.

૪ **જરથોસ્તી ધર્મ**—પારસી લોકો આ ધર્મ પાળે છે. પારસીઓ મૂળ ઈરાન દેશના રહેવાસી હતા. ત્યાંથી તેઓના ઉપર મુસલમાનોના હુમલા થવાથી તેઓ આ દેશમાં આવી વસેલા છે. તેઓ દેવતા–અગ્નિ–ની પૂજા કરે છે. તેમના મંદિરને અગિઆરી કહે છે.

૫ **ખ્રિસ્તી ધર્મ**—આ ધર્મ સ્થાપનાર લોર્ડ જીસસ ક્રાઈસ્ટ છે. યુરોપીઅનોના સહવાસથી કેટલાક દેશીઓએ આ ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, અને તેઓ દેશીખ્રિસ્તી કહેવાય છે. હિંદુધર્મનું જુનામાં જુનું પુસ્તક **વેદ,** મુસલમાનોનું **કુરાન.** અને ખ્રિસ્તીઓનું **બાઇબલ** છે.

રાજ્ય વ્યવસ્થા—ઘરનો કારભાર ચલાવવાને જેમ કુટુંબનાં માણસોને જુદાં જુદાં કામ કરવાં પડે છે, તેમ ગામ, તાલુકો, જિલ્લો અને આખા પ્રાંતનો કારભાર ચલાવવાને માટે સરકારે જુદાં જુદાં ખાતાં પાડેલાં છે.

આપણે પાછળ જોઇ ગયા કે **ગુજરાત પ્રાંતના ઉપરી કમિશનર સાહેબ** છે. તેમના હાથ નીચે જિલ્લાના **કલેક્ટરો** અને કલેકટરોના હાથ નીચે **તાલુકાવાર મામલતદારો** હોય છે. મામલતદારોના હાથ નીચે ગામવાર **મુખી** અને **તલાટીઓ** છે. આ બધા અધિકારીઓનું કામ ચોરી, લૂંટફાટ થતી અટકાવી, મહેસુલ–ખેતરોની પેદાશ–ભેગું કરવાનું છે.

આ સિવાય નીચેનાં ખાતાં પણ સરકારે રાખેલાં છે.

પોલીસખાતું—ચોર અને લુંટારાને પકડવા, તથા ગુના થતા અટકાવવા સરકારે આ ખાતું કાઢયું છે. આ ખાતામાં જિલ્લા દીઠ એક **પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ** હોય છે. તેના હાથ નીચે પોલીસ ઇન્સ્પેકટર, સબ ઇન્સ્પેકટર, જમાદાર, નાયક વગેરે નાના અમલદારો છે. દરેક ગામમાં મુખી [પોલીસ પટેલ] હોય છે, તે ગામમાં કંઈ નવાજુની થતાં તાલુકાના સબ ઈન્સ્પેકટરને ખબર આપે છે.

દિવાનીખાતું—પૈસાની લેવડદેવડમાં વાંધો પડે, તો તે બાબતની ફરિઆદ સાંભળી તેનો ચુકાદો આપવાનું કામ આ ખાતાનું છે. આ કામ કરવા દરેક તાલુકામાં **મુન્સફ** હોય છે. તાલુકો નાનો હોય, તો બે તાલુકા વચ્ચે એક મુન્સફ હોય છે.

કેળવણીખાતું—આપણી શાળાઓ આ ખાતાની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. તેમાં વિભાગના ઉપરી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર, અને તેમના હાથ નીચે જિલ્લા વાર ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર, અને તેમના હાથ નીચે તાલુકાવાર આસિસ્ટંટ ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરો હોય છે. તેઓ શાળાઓની પરીક્ષા લઇ દેખરેખ રાખે છે.

બાંધકામખાતું—જાહેર રસ્તાઓ, સરકારી મકાનો તથા કુવા, તળાવ વગેરે બંધાવવા તથા સમરાવવા સરકારે આ ખાતું સ્થાપ્યું છે. તેના ઉપરી **જિલ્લાના ઇજિનેર સાહેબ** છે. તેમના હાથ નીચે હરેક તાલુકામાં **ઓવરસિઅર** હોય છે.

સુખાકારીખાતું—ગરીબ લોકોને મફત દવા આપવાને અને માંદાની માવજત કરવાને હરેક જિલ્લામાં એક મોટું સરકારી દવાખાનું હોય છે, તેના ઉપરીને સિવિલ સરજન કહે છે. તેના હાથ નીચે હરેક તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં દવાખાનું હોય છે, ત્યાં દાકતરો દવા આપે છે.

પોસ્ટ ખાતું—કાગળ, પૈસા, તથા થેંગીઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે મોકલવાનું કામ આ ખાતું કરે છે. આ ખાતા જોડે સેવિંગ્સ બેંક પણ હોય છે. તેમાં લોકો પોતાના પૈસા વ્યાજે મૂકી શકે છે. આ ખાતા તરફથી પોસ્ટ આફિસ ચાલે છે. તેના ઉપરીને પોસ્ટ માસ્તર કહે છે. પોસ્ટમાસ્તરના ઉપરીને સબ પોસ્ટમાસ્તર અને તેના ઉપરી જિલ્લાના પોસ્ટલ ઇન્સ્પેકટર છે.

લોકલફંડખાતું—સરકાર જમીનનું મહેસુલ લે છે, તે ઉપરાંત એક રૂપીએ એક આના પ્રમાણે ખેડુત પાસેથી વધારો લઇ તેનું એક ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું છે, તે લોકલફન્ડ કહેવાય છે. આ ફન્ડમાંથી કુવા, વાવ, રસ્તા વગેરે બંધાવવામાં તેમજ શાળાઓ પણ ચલાવવામાં આવે છે. આ ફંડનો કારભાર પ્રજાના માણસો તથા સરકારના અધિકારીઓ ભેગા મળી કરે છે. આવી સંસ્થા હરેક

તાલુકા અને જિલ્લામાં છે. તાલુકાની સંસ્થા **તાલુકા લોકલ બોર્ડ** અને જિલ્લાની **જિલ્લા લોકલબોર્ડ** કહેવાય છે.

મ્યુનિસિપાલિટી—મોટાં શહેરોમાં શહેરનો વહિવટ કરવા, શહેરના સારા સારા માણસોની પસંદગી કરી તેમાં સરકાર પણ કેટલાક માણસો નીમી તેની મારફતે શહેરનો કારભાર ચલાવે છે. મ્યુનિસિપાલિટીનું મુખ્ય કામ શહેરની સુખાકારી જાળવવી, રસ્તા બંધાવી સાફ કરાવવા, દીવાબત્તી કરવી, છોકરાંઓને માટે પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવવી, સ્વચ્છ પાણી પુરૂં પાડવાની ગોઠવણો કરવી વગેરે હોય છે. આ વહીવટ ચલાવવા, તેઓ મકાનો ઉપર તેમજ આવતા જતા માલ ઉપર કર નાખી પૈસા ભેગા કરે છે.

આ સિવાય **આબકારીખાતું**, **શિતળાખાતું**, **જંગલખાતું** વગેરે ઘણાં ખાતાં છે. કમિશનર સિવાય ઉપર કહેલાં ખાતાં પર દેખરેખ રાખવા વિભાગમાં એકેક મુખ્ય અમલદાર પણ હોય છે.

ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓની સમજ.

ભૂગોળ=ભૂ=પૃથ્વી--જમીન+ગોળ=ગોળો.

આપણે જેના ઉપર રહીએ છીએ તેનો આકાર ગોળ છે.

તળાવ—ચોમાસામાં જમીન પર વરસાદનું જે પાણી પડે છે, તેમાંનું કેટલુંક આસપાસ ખાડા હોય છે, તેમાં પણ ભરાય છે. પાણીથી ભરેલા આવા મોટા ખાડાને **તળાવ**

કહે છે. તળાવનું પાણી નાહવા ધોવાના તથા ઢોરને પીવાના કામમાં આવે છે.

નદી—મીઠા પાણીનો પ્રવાહ પર્વતમાંથી નીકળી ઢળતી જમીનમાં વહી દરીઆને મળે તેને નદી કહે છે.

દરીઓ કે સમુદ્ર—પૃથ્વી પરના ખારા પાણીના મોટા ભાગને દરીઓ કે સમુદ્ર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રનો ફાંટો લાંબો થઈને જમીનમાં ગયેલો હોય, તેને અખાત કહે છે. જેમકે ખંભાતનો અખાત.

ઉપસાગર—ઉપ=નાનો+સાગર=સમુદ્ર. નાનો સમુદ્ર. અખાતથી મોટો હોય તેને ઉપસાગર કહે છે.

ભૂશિર—ભૂ=જમીન+શિર=માથું. જમીનની અણી. લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય, તેને ભૂશિર કહે છે.

સામુદ્રધુની—પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારો પાણીનો નાનો ભાગ, તેને સામુદ્રધુની કહે છે.

સંયોગીભૂમિ—જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધનારો જમીનનો નાનો ભાગ તેને સંયોગીભૂમિ કહે છે.

બેટ—જેની ચારે બાજુ પાણી અને વચ્ચે જમીન હોય તેને બેટ કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જેની ત્રણ બાજુ પાણી અને એક બાજુ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

નદીનું મૂળ અને મુખ—જ્યાંથી નદી નીકળે છે તે મૂળ, અને જ્યાં નદી મળે તે મુખ કહેવાય છે. ઘણીખરી નદીઓનાં મૂળ પર્વત હોય છે, અને મુખ દરીઆ હોય છે.

નદીનો સંગમ—જે સ્થળે બે કે તેથી વધારે નદીઓ ભેગી થતી હોય, તેને સંગમ કહે છે.

બંદર—જે શહેર દરીઆકિનારે કે નદીકિનારે આવેલું હોય અને જ્યાંથી વહાણુ મારફતે માલ અને માણુસો ચઢતાં ઉતરતાં હોય તેને બંદર કહે છે. જેમકે ખંભાત, સુરત, ભરૂચ.

દીવાદાંડી—દરીઆમાં કેટલેક ઠેકાણે પાણીની નીચે પત્થરના મોટા ખડકો હોય છે, તે પાણીને લીધે દેખાતા નથી. દૂરથી આવનાર વહાણુ તેની સાથે અથડાઈને ભાંગી જાય છે, તેથી આવા સ્થળે એક ઉંચે થાંભલા પર ફરતો દીવો રાખવામાં આવે છે, તેને **દીવાદાંડી** કહે છે. ઘોઘા પાસે આવી દીવાદાંડી છે.

રણુ—જે જગામાં ઝાડ, પાન, પાણી કે વસ્તી હોય નહિ, અને જ્યાં મોટા ભાગે પુષ્કળ રેતીજ હોય તે જગા રણુ કહેવાય છે. જેમકે કચ્છનું રણુ.

ખીણુ—બે પર્વતોની વચ્ચે આવેલી ઉંડી જગાને ખીણુ કહે છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

સીમા—ઉત્તરે ગાયકવાડનો કડીપ્રાંત તથા મહીકાંઠા એજન્સિ આવેલાં છે. પશ્ચિમે કચ્છનું રણુ અને ઝાલાવાડ આવેલાં છે. દક્ષિણમાં ભાવનગરનું રાજ્ય, અને પૂર્વમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતનું રાજ્ય અને ખંભાતનો અખાત આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી મોટો આ જિલ્લો છે, અને તે ઉત્તરમાં આવેલો છે. આ જિલ્લાના

તાલુકા એક જથ્થામાં આવેલા નથી, પરંતુ બીજાં દેશી રાજ્યોને લીધે જુદા જુદા વહેંચાઇ ગયા છે. આખા જિલ્લાના કુદરતી ત્રણ વિભાગ છે. ઈશાન ખુણા તરફ આવેલો ૧ પ્રાંતીજ. એમાં મોડાસાનો પહાડી પ્રદેશ આવી જાય છે. ૨ મધ્ય વિભાગ. તેમાં વીરમગામ, સાણંદ, દસક્રોઈ, ધોળકા અને ધંધુકા તાલુકા આવી જાય છે. ૩ ઘોઘા પેટામહાલનો છે. આ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ, અને ધંધુકા તાલુકાનો પૂર્વ ભાગ **ભાલના** નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં ઘઉં સારા થાય છે. દસક્રોઈ તાલુકાની ડાંગર વખણાય છે. અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તી લગભગ ૯ લાખ માણસની છે.

નદીઓ.

સાબરમતી-અંબાજી માતાના ધામથી થોડે છેડે અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ ૨૦૦ માઇલની છે. તે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે, તેની ઉપર મુખ્ય શહેર અમદાવાદ છે.

મેશ્વો, માજુમ, ને વાત્રક-ડુંગરપુરની દક્ષિણેથી નીકળી ખેડા જિલ્લામાં દાખલ થાય છે, અને ત્યાંથી આગળ જતાં શેઢી નદીનો આની સાથે સંગમ થાય છે. આગળ જતાં એ ચારે નદીઓ વૌઠા આગળ સાબરમતીને મળે છે. અહીં નજીકમાં ખારી નદી પણ આવી સાબરમતીને મળે છે. પ્રાંતીજ તાલુકાની નજીક હાથમતી પણ સાબરમતીને મળે છે, અને એ રીતે **વૌઠા** આગળ સાત નદીઓનો સંગમ થાય છે તેથી તે સ્થળ પવિત્ર મનાય છે.

ભોગાવો અને **ભાદર** પૂર્વ તરફ વહેનારી નદીઓ છે.

તળાવો—અમદાવાદ જિલ્લામાં બીજા જિલ્લાઓ કરતાં મોટાં તળાવો વધારે છે.

નળ—અમદાવાદ શહેરથી ૩૭ માઇલ દૂર નૈઋત્ય ખુણામાં આ સરોવર આવેલું છે. તે કુદરતી રીતેજ બનેલું છે. તેનો ઘેરાવો ૪૯ ચોરસમાઇલ છે. તેનું પાણી ખારૂં છે. તેની આસપાસ બરૂ અને ઘાસ ઊગે છે. ચોમાસામાં ભોગાવો નદીનું પાણી આની સાથે મળી જાય છે. અસલ આ એક દરીઆનો ભાગ ખસી સરોવર થઇ ગયું હશે એમ લાગે છે.

કાંકરીઉં—અમદાવાદ શહેરની દક્ષિણ દિશામાં આવેલું છે. તેને ગુજરાતના મુસલમાન પાદશાહ કુતુબશાહે બંધાવ્યું હતું. જ્યારે તે બંધાવ્યું ત્યારે તે જમીનમાંથી કાંકરા વધારે નીકળતા તે ઉપરથી તેનું નામ કાંકરીઉં પડેલું છે. તળાવની આસપાસ ફરતો સુંદર રસ્તો છે, અને વીજળીના દીવા મૂકેલા છે. તળાવની વચ્ચે નગીના વાડી છે, ત્યાં કેટલાક લોકો ફરવા જાય છે. શ્રાવણ માસના બીજા સોમવારે અને દશેરાને દિવસે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે.

ચંડોળા–આ તળાવ પણ અમદાવાદની પાસે આવેલું છે. તળાવની પાસે શાહઆલમનો રોજો છે. તળાવની અંદર સુંદર કમળો થાય છે. ખારી નદીનું પાણી આ તળાવમા લેવામાં આવે છે, અને પછી નહેરો વાટે આસ-પાસનાં ખેતરોને પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવે છે.

મલાવ અને મુનસર—મલાવ તળાવ ધોળકામાં અને મુનસર તળાવ વીરમગામમાં આવેલાં છે. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ આ તળાવ બંધાવ્યાં હતાં. મલાવ તળાવ વિષે એવી વાત ચાલે કે મીનળદેવીએ જ્યારે તળાવ બંધાવવા માંડયું, ત્યારે એક બાઇનું ઘર વચ્ચે આવતું હતું. રાણીએ તે બાઇ પાસે તેનું ઘર વેચાતું માગ્યું, પણ તેણે આપ્યું નહિ. રાણીએ ધાર્યું હોત તો લોકોપયોગી કામ માટે બળાત્કારે તેની પાસેથી લેઈશકત, પરન્તુ તેમ ન કરતાં તળાવ વાંકું બંધાવ્યું. તે ઉપરથી "**ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ**" એ કહેવત અત્યારે પણ ચાલે છે.

આ સિવાય અમદાવાદની નજીક **મલેકસાબાનું** અને ઘોઘાની પાસે **સોનેરીઉં** વગેરે તળાવો છે.

દીવાદાંડી—દરીઆમાં પત્થરના ખડકો કેટલીક વાર પાણીથી ઢંકાએલા હોય છે. દૂરથી આવતાં વહાણ આવા ખડકો સાથે અથડાવાથી કેટલીકવાર ભયંકર નુકસાન અને જાનમાલની ખરાબી થાય છે, તેથી તેવા ખડકો પર ચણતરના થાંભલા કરી તેની ઉપર ફરતા દીવા મૂકવામાં આવે છે, તેને દીવાદાંડી કહે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આવી દીવાદાંડીઓ **પીરમ, ઘોઘા, ધોલેરા** અને **અકવાડામાં** છે.

તાલુકા અને પેટામહાલ.

તાલુકા—૧ ઉતરદસક્રોઇ, ૨ દક્ષિણદસક્રોઇ, ૩ વીરમગામ, ૪ પ્રાંતીજ, ૫ ધોળકા, ૬ ધંધુકા.

પેટામહાલ—૧ મોડાસા, ૨ સાણંદ, ૩ ઘોઘા.

પેટામહાલ તાલુકાથી નાનો હોય છે, અને તેના ઉપરી અમલદારને **મહાલકારી** કહે છે.

ઉત્તર દસક્રોઇ તાલુકો.

નદીઓ–સાબરમતી અને **ખારી**

ખારી નદીનું પાણી કેટલીક વખત **ચંડોળા** તળાવમાં લેવામાં આવે છે.

પેદાશ—આ તાલુકામાં મુખ્યત્વે કરીને **બાજરી, જુવાર, કઠોળ, ડાંગર** અને **શેરડી** થાય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

અમદાવાદ—(૨૭૪૦૦૭) સાબરમતી નદી ઉપર આવેલું છે. તે ગુજરાતના બાદશાહ અહમદશાહે આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર વસાવ્યું હતું. શહેરની આસપાસ ફરતો કોટ છે. શહેર ગુજરાતની રાજધાની કહેવાય છે. ઉત્તર-વિભાગના કમિશનર સાહેબ અને અમદાવાદ જિલ્લાના કલેક્ટર આ શહેરમાં રહે છે. શહેરમાં કાપડસુતરની ૮૦ મિલો છે. શહેરનો મુખ્ય વેપાર ત્રણ તાર–સુતર, રેશમ અને કસબ–છે. અહીં શાહઆલમનો રોજો, જુમામસીદ, કાંકરીઉં તળાવ, હઠીસીંગની વાડી, સ્વામીનારાયણનું મન્દિર, દાદાહરિની વાવ, ભદ્રનો કિલ્લો વગેરે અનેક સ્થળો જોવા જેવાં છે.

સાબરમતી—મહાત્મા ગાંધીજીનો આશ્રમ તથા જેલ જોવા જેવાં છે.

નરોડા—ગામમાં વૈષ્ણવધર્મની **બેઠક** અને શ્રાવક લોકોનું **દહેરાસર** છે. ગામથી ૦॥ માઇલ દૂર **ધનુષધારી**

માતા છે. ત્યાં **અષાડ સુદ ૧૫** ને દિવસે મેળો ભરાય છે. ગામમાં **પત્થરની વાવ** જોવા જેવી છે.

અડાલજ—અડાલજમાં આજથી સવા ચારસો વર્ષ ઉપર બાંધેલી પત્થરની **વાવ** છે. તે રૂપીઆ પાંચ લાખના ખર્ચે **રૂડાં** નામે રજપુતાણીએ બંધાવી હતી. ગુજરાતમાં એવડી મોટી અને સુંદર વાવ એકે નથી. અડાલજ જવા **ખોડીઆર** સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. ત્યાંથી અડાલજ ૨ માઇલ છે.

સરખેજ—સરખેજમાં **મહમદ બેગડા**ની અને તેના ગુરુ **ગંજબક્ષ**ની કબરો ઉપર બાંધેલો સુંદર રોજો છે. પાસે એક મોટું તળાવ છે. રોજામાં ચાંદીની એક **સાંકળ** છે, તે અસલ ગુનેગારોને પકડાવવામાં આવતી હતી. ગુજરાતમાં આ રોજો સારામાં સારો છે. કબરો તથા જાળીઓ ઉપરનું **કોતરણી કામ** જોવા જેવું છે.

અચીએર—અચીએરનું રંગાટી કામ વખણાય છે. **સાલ્લા** અને **ગોદડાનાં ખોળીઆં** અહીં સારાં બને છે.

આ સિવાય ગોમતીપુર, ઉવારસદ, કોચરબ, વળાદ, ઓગણજ, નિકોલ, ચાંદખેડા, રાયપુર, સૈજપુર વગેરે ગામો છે.

રેલવે સ્ટેશનો—અમદાવાદ, એલીસબ્રીજ, સાબરમતી, આંબલીરોડ, ખોડીઆર, અસારવા, નરોડા, મેદરા, સરખેજ ને મોરૈયા.

દક્ષિણ દસક્રોઈ તાલુકો.

નદીઓ—સાબરમતી, ખારી અને મેશ્વો.

પેદાશ—આ તાલુકામાં મુખ્ય પાક ડાંગરનો છે. અહીંની ડાંગર આખા ગુજરાતમાં વખણાય છે. તે સિવાય વરિઆળી, શેરડી, ગળી, જુવાર, બાજરી, કઠોળ વગેરે થાય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો

વટવા—અમદાવાદથી દક્ષિણે આવેલું છે. અહીં કબરો અને તે પરના **રોજા** અને એક **મસીદ** જોવા જેવાં છે. રોજામાં શાહઆલમના પિતાને દાટવામાં આવ્યા છે. **બાટવા** નામના રબારીએ તેમની સારી સેવા કરવાથી, તેના નામ ઉપરથી ગામનું નામ વટવા પાડયું છે. અહીંની **કેરીઓ** વખણાય છે.

બારેજા—આ ગામમા **ડાંગર** પુષ્કળ થાય છે. ગામમાં પાટીદારની વસ્તી વધારે છે.

જેતલપુર—**સ્વામીનારાયણનું** મંદિર અને તળાવ જોવા જેવાં છે. અહીં અષાડ સુદ ૧૧ ને રોજ **મેળો** (સામૈયો) ભરાય છે. ચંડોળા તળાવના પાણીથી અહીં **ડાંગર** પકવે છે.

હીરાપુર અને કાસીન્દ્રા—આ બન્ને ગામોમાં શેરડી પકવી તેમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સારામાં સારાં માટલાંનો ગોળ અહીં બને છે.

પીરાણા—**ગીરમથા** ગામની પાસે **પીરાણાનો** રોજો જોવા જેવો છે. **પીરાણાનો** ધર્મ હિન્દુ અને મુસલમાન

બન્ને કોમો પાળે છે. અહીંના મહંતને **કાકા** કહે છે. **ચૈત્ર સુદ ૧** ને દિવસે હિન્દુ મુસલમાનનો મોટો મેળો ભરાય છે.

લાંભા—લાંભા ગામથી અડધો ગાઉ દૂર **બળીઆ કાકાનું** ધામ છે ત્યાં અમદાવાદના અને તેની આસપાસના લોકો **બાધા** કરવા જાય છે.

આ સિવાય બારેજડી, અસલાલી, કણભા, ભુવાલડી, વહેલાલ, વિસલપુર, ગામડી, મીરોલી, રામોલ, વાંચ, હાથીજણ, નાદેજ. પાલડી વગેરે ગામો છે.

રેલવે સ્ટેશન—વટવા ને બારેજડી.

પ્રાંતીજ તાલુકો.

નદીઓ—સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વો, અને ખારી.

મુખ્ય ગામો—

પ્રાંતીજ—પ્રાંતીજ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે, પાસે પાણીનો એક મોટો ખાડો-**બોખ**-છે, તેમાં સુંદર **કમળો** થાય છે. અહીંના સાબુ વખણાય છે.

હરસોલ—મેશ્વો નદી ઉપર છે. ત્યાંની મસીદ અને બુરજ જોવા જેવાં છે. અગાઉ અહીં લશ્કરી ટુકડી રહેતી હતી. ગામની પાસે એક ઝરો છે. તેનું પાણી રાત્રે ઉનું અને દિવસે ટાઢું થાય છે. તેનો સ્વાદ વિચિત્ર છે. તેના પાણીથી કેટલાક રોગ મટે છે.

આ સિવાય ઓરણ, ગાબડ, ધનસુરા, ચોઈલા દહેમાઇ વગેરે ગામો છે.

વીરમગામ તાલુકો.

તળાવો—ગંગાસર અને મુનસર.

મુખ્યગામો—

વીરમગામ—અનાજ અને રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંની રજાઇઓ વખણાય છે. ગામમાં સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ બંધાવેલું મુનસર તળાવ તથા સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું ગંગાસર તળાવ જોવા જેવાં છે.

ખારાઘોડા—વીરમગામ તાલુકામાં આવેલું છે. અહીંના કુવાનું પાણી ખારૂં છે, તેથી કુવામાંથી પાણી કાઢી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ મીઠાને વરાગડુ મીઠું કહે છે. વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી એક રેલવેનો ફાંટો છે.

પાટડી—ગામની આસપાસ કોટ અને તેની વચ્ચે એક કિલ્લો છે. અહીંના દરબારને દેશાઈ કહે છે. તે જાતે કડવાકણબી છે. ધ્રાંગધ્રા રાજ્યનું એ અસલ મુખ્ય મથક (પાટ) હતું, તેથી પાટડી કહેવાય છે. અહીં પહેલાં મીઠું પકવતા હતા. ગામમાં એક વાવ જોવા જેવી છે.

માંડલ—અહીં જુની મસીદો તથા જૈનનાં દહેરાં જોવા જેવાં છે. અહીંથી રૂ પરદેશ જાય છે.

ભોયણી—જૈન લોકોનું મોટું અને સુંદર **દેરાસર** છે. અહીં **મલ્લીનાથજીની મૂર્તિ** છે, તે જમીનમાંથી જડી હતી. હજારો જનો અહીં જાત્રા કરવા આવે છે. દહેરાની આસપાસ ધર્મશાળાઓ છે.

આ સિવાય **ઓગંરાણુ, રામપુરા, સીતાપુરા, સિહોર** વગેરે ગામો છે.

રેલવેસ્ટેશનો—વીરમગામ, જખવાડા, પાટડી, ઝુંડ, ભોયણી, ભંકોડા, દેત્રોજ, ખારાઘોડા.

ધોળકા તાલુકો.

તળાવો—મલાવ, ખાન, અને **નળ.** નળ સરોવર ધોળકા તાલુકાની પશ્ચિમે આવેલું છે. તેનું પાણી ખારૂં છે. તેને **નળકાંઠો** કહે છે. તેનાથી ડાંગર પકવે છે.

ધોળકા—આ શહેરને પ્રથમ **વૈરાટનગરી** કહેતા હતા. પાંડવો અહીં એક વર્ષ છુપા રહ્યા હતા. ગામમાં પાંડવોની નિશાળ અને મીનળદેવીનું બંધાવેલું **મલાવ તળાવ** તથા **ખાન તળાવ** જોવા જેવાં છે. ધોળકાનાં **સુંઠ, દાડમ** અને **જામફળ** વખણાય છે.

વૌઠા—ધોળકા તાલુકામાં આવેલું નાનું ગામ છે. ત્યાં સાત નદીઓનો સંગમ થાય છે તેથી કાર્તકી પુનમ ઉપર ત્યાં લગભગ એક લાખ માણસનો મોટો મેળો ભરાય છે.

આ સિવાય **બાવળા, ચલોડા, કોઠ, ગાંગડ, અદરખા, સરગવાલા, વાસણા, કેલીઆ, કાવીઠા** વગેરે ગામો છે.

રેલવે સ્ટેશનો—બાવળા, સાવજડા, ધોળકા, ગુંદી, કોઠ, ગાંગડ વગેરે.

ધંધુકા તાલુકો.

નદીઓ—ભાદર, ગોમા, નીલકા ને ઉતાવળી.

મુખ્ય ગામો-

ધંધુકા—ભાદર નદીના કાંઠા પર આવેલું છે. ગામમાં મામલતદાર, મુન્સફ તથા કસ્ટમ ખાતાની ઓફિસો છે. અહીં **હેમાચાર્યનો** જન્મ થયો હતો.

ધોલેરા—ખંભાતના અખાત પર **બંદર** છે. અહીંથી પુષ્કળ રૂ પરદેશ જાય છે. ધોલેરાનું **લક્કડ** કામ વખણાય છે.

ભડીઆદ—ભડીઆદ્રા પીરને નામે મુસલમાનોમાં નામીચું છે. અહીં વર્ષમાં એકવાર મેળો ભરાય છે. અહીંનો રોજો જોવા જેવો છે.

ભીમનાથ—ધંધુકાથી ૧૦ માઇલ નીલકા નદી પર આવેલું છે. **ભીમનાથ મહાદેવની** જાત્રા કરવા ઘણા લોકો અહીં આવે છે. શ્રાવણી પુનમ અને અમાસે અહીં મેળો ભરાય છે.

આ સિવાય **બરવાળા, ખસ,** ગાંફ વગેરે ગામો છે.

રેલવેસ્ટેશન—ધંધુકા અને **રાણપુર.**

સાણંદ મહાલ.

નદીઓ—સાબરમતી અને **રોહર.**

મુખ્ય ગામો—સાણંદ ને ગોધાવી. સાણંદની **તમાકુ** અને **ઘઉં** વખણાય છે.

રેલવે સ્ટેશન-સાણંદ ને છારોડી.

મોડાસા મહાલ.

નદીઓ-વાત્રક ને માઝુમ.

મુખ્યગામ—મોડાસા. મોડાસામાં મજબુત કિલ્લો છે.

ઘોઘા મહાલ.

નદીઓ-માલવગંગા, ગોમતી, માહેશ્વરી અને રાજેશ્વરી.

તળાવ—સોનેરીઉં.

મુખ્ય ગામ-

ઘોઘા—દરીઆકિનારા પર બંદર છે. અહીં એક દીવાદાંડી છે, તે ૧૦ માઇલ દૂરથી દેખાય છે. અહીંની હવા સારી હોવાથી કેટલાક લોકો ઉનાળામાં અહીં હવા ખાવા આવે છે.

વાલુકડ—અહીં વાવ જોવા જેવી છે.

ખેડા જિલ્લો.

સીમા—ઉત્તરે મહીકાંઠા એજન્સિ અને અમદાવાદ જિલ્લો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી તથા પશ્ચિમે સાબરમતી નદી આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—આ જિલ્લો ગુજરાતનો બગીચો કહેવાય છે. તેનો મધ્યમ ભાગ ચરોતર કહેવાય છે. જિલ્લાની વસ્તી ૭૧૦૯૮૨ માણસોની છે. આ જિલ્લો બીજા જિલ્લાઓ કરતાં કેળવણીમાં બહુ આગળ વધેલો છે. મુખ્ય વસ્તી પાટીદરની છે, તેઓ ઉંચા કુળવાન ગણાય છે. તે ઉપરાંત

લગભગ ૩ લાખ ધારાળા વસે છે. તેઓ ખેતી અને મજુરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. વેપાર ધંધા અર્થે આફ્રિકા સુધી લોકો ગએલા છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક **તમાકુ** છે. તે સિવાય બાજરી, કોદ્રા, બાવટો, તુવેર, જીરૂ, વરિઆળી, દરેક જાતનાં કઠોળ, કપાસ વગેરે થાય છે. કપડવંજમાં સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. આ બનાવવાનું કારણ ત્યાં ઉસ પુષ્કળ મળી આવે છે. કપડવંજથી ૧૫ માઇલ પર આવેલી માજમ નદીમાંથી અકીકના પત્થર નીકળે છે, તે ખંભાત સાફ થવા જાય છે.

જિલ્લાના કલેકટરની કચેરી ખેડામાં છે. ખેડા સ્ટેશન નથી, પરંતુ મહેમદાવાદથી ખેડા સુધી પાકી સડક હોવાથી ઘોડાગાડી અને મોટર મારફતે ત્યાં જવાય છે, ન્યાય આપવાને માટે ખેડા, કપડવંજ, ઉમરેઠ, નડિઆદ અને બોરસદમાં મુન્સફની કોર્ટો છે. નડિઆદમાં આખા જિલ્લાની વડી અદાલત (ડિસ્ટ્રીકટ કોર્ટ) છે.

જિલ્લામાં મુખ્ય રેલવે બી. બી. એન્ડ. સી. આઇ. રેલવે છે. આણંદ અગત્યનું જંકશન છે. ત્યાંથી એક ફાંટો ગોધરા તરફ અને બીજો ખંભાત તરફ જાય છે. આ સિવાય નડિઆદથી કપડવંજ જવાની નાની ગાડી છે, તથા વસો પેટલાદ લાઇન બોરસદ અને માતર તાલુકાના લોકોને મુસાફરી કરવાને ઉપયોગી થઈ પડી છે. આખા જિલ્લામાં પાકી સડકો થવા માંડી છે.

નદીઓ.

મહી–માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને

મળે છે. આ નદીમાં રેતી કરતાં પત્થર વધારે દીઠામાં આવે છે. તેના કાંઠા ઘણા ઉંચા અને કોતરવાળા છે. તેમાં ચોર લુંટારાઓ સંતાઈ રહે છે, તેથી કહેવત છે કે "ઉતર્યા મહી તો થયા સહી."

શેઢી—મહીકાંઠાના ડુંગરમાંથી નીકળી વાત્રક નદીને મળે છે. આ નદીના કિનારા ઊંડા અને તેના પાણીનો વેગ વધારે છે. તેનું તળીઉં કાદવ કીચડવાળું હોવાથી તેને ઓળંગવી મુશ્કેલ છે. આ નદીને મહોર નદી આવીને મળે ત્યાર પછી તેનું પાણી ખારૂં લાગે છે.

વાત્રક—મેવાડમાંથી નીકળી સાબરમતીને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય શહેર મહેમદાવાદ છે.

આ સિવાય **ખારી, મેશ્વો** અને **મહોર** નદીઓ છે.

તાલુકા—૧ કપડવંજ, ૨ ઠાસરા, ૩ નડિઆદ, ૪ મહેમદાવાદ, ૫ માતર, ૬ આણંદ, ૭ બોરસદ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

નડિઆદ—ખેડા જિલ્લામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. અહીંના લોકો કેળવણીમાં બહુ આગળ વધેલા છે. પહેલાં અહીં રૂ અને ગળીનો વેપાર ઘણો સારો ચાલતો હતો, પણ હાલમાં અનાજનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. ગામમાં સંતરામ અને નરનારાયણનાં ધામ તથા હિંદુ અનાથાશ્રમ જોવા જેવાં છે. મુખ્ય વસ્તી ખડાયતા વાણીઆ અને લેઉઆ પાટીદારની છે. ગામની સામી બાજુએ પ્રખ્યાત પાદરીનું દવાખાનું છે.

મહેમદાવાદ—વાત્રક નદી પર આવેલું છે. ગુજરાતના પાદશાહ મહમુદ બેગડાએ પોતાના નામ પરથી આ

શહેર વસાવ્યું હતું. અહીં. તેનાં બંધાવેલાં ભમરીઓ કુવો અને ચાંદા સુરજના મહેલ જોવા જેવાં છે. પહેલાં મહેમદાવાદથી અમદાવાદ સુધી ભોંયરૂં હતું, તે હાલ પુરાઇ ગયું છે.

ખેડા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર વાત્રક અને શેઢીના સંગમ પર આવેલું છે. મહેમદાવાદથી ખેડા જવાની પાકી સડક છે. અહીં સિવિલ ઇસ્પિતાલ અને કલેકટરની કચેરી છે.

આણંદ—રેલવેનું જંકશન છે. અહીં ગોધરા, ખંભાત, અમદાવાદ અને મુંબઈ તરફથી આવતી ગાડીઓ ભેગી થાય છે. અહીં સરકારી કચેરી, પાદરીનું દવાખાનું અને પ્રેમચંદ રાયચંદની ધર્મશાળા છે. ગામમાં ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની શાળા જોવા જેવી છે. આણંદની ઢીંકણી વખણાય છે.

ડાકોર—ઠાસરા તાલુકામાં જાત્રાનું ઠેકાણું છે. આખા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું જાત્રાનું ધામ આ છે. અહીં રણછોડજી મહારાજની મૂર્તિ છે. દહેરાની સામે ગોમતી નામે તળાવ છે. આસો સુદ ૧૫ એટલે માણેકઠારી પુનમ ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે. ૮૦૦ વર્ષ ઉપર બોડાણા નામના ભક્ત દ્વારકાંથી રણછોડજીને અહીં લઇ આવ્યા હતા.

વડતાલ—નડિઆદથી આઠ માઇલ દૂર એક નાનું ગામ છે. અહીં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. વડતાલ જવા બોરીઆવી સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે, અને ત્યાંથી નાની રેલવે મારફતે વડતાલ જવાય છે. અહીં કાર્તકી તથા ચૈત્રી પુનમે મોટો મેળો ભરાય છે.

કપડવંજ—મોહોર નદી પર આવેલું છે. અહીં સાબુ તથા કાચ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. સિદ્ધરાજે બંધા

વેલાં કુંડ અને વાવ જોવા જેવાં છે. ગામમાં વહોરા લોકો-ની હવેલીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. તે લોકો ઘણા-ખરા વેપાર અર્થે પરદેશ રહે છે.

લસુંદ્રા—કપડવંજ તાલુકામાં ઉના પાણીના કુંડને માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંના પાણીમાં ગંધકની વાસ આવે છે, તેથી તેમાં નાહવાથી ચામડીનાં કેટલાંક દરદો મટે છે.

ઉમરેઠ—ખેડા જિલ્લામાં વેપારનું બીજા નંબરનું ગામ છે. ગામમાં જુની વાવ તથા રણછોડજીનાં પગલાં જોવા જેવાં છે. ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆ-ઓની વસ્તી વધારે છે.

કરમસદ—આણંદથી ખંભાત જતાં વચ્ચે આવે છે. નામદાર વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ અને સરદાર વલ્લભભાઈની જન્મભૂમિ છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

પંચમહાલ=પંચ=પાંચ+મહાલ=ભાગ=પાંચ ભાગ.

સીમા—પંચમહાલ જિલ્લાની ઉત્તરે રેવાકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે વડોદરાનું રાજ્ય, રેવાકાંઠા એજન્સિ અને ધારનું રાજ્ય, પૂર્વે વાંસવાડા અને જાંબુઆ તથા પશ્ચિમે મહી નદી, અને ખેડા જિલ્લો અને વડોદરાનું રાજ્ય આવેલાં છે.

ઉપર કહ્યું તેમ તેના પાંચ ભાગ પાડેલા હોવાથી તે પંચમહાલ કહેવાય છે. આ પાંચ ભાગમાં ત્રણ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ છે. રેવાકાંઠા એજન્સિનાં રાજ્યોથી આ જિલ્લાના બે ભાગ પડે છે. પૂર્વ ભાગમાં

ઝાલોદ અને દાહોદ, અને પશ્ચિમ ભાગમાં ગોધરા, કાલોલ અને હાલોલ આવેલા છે.

સામાન્ય વર્ણન–આ જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાં સાગ અને મહુડાનાં ઝાડો પુષ્કળ છે. અહીંનો સાગ ગોધરીઆ સાગને નામે ઓળખાય છે, અને તે હલકી જાતનો છે. જંગલવાળા ભાગોમાં ભીલ અને કોળીની વસ્તી વધારે છે. તેઓ જંગલમાંથી લાખ, મધ વગેરે લાવી તે વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. જંગલોને લીધે કેટલાક ભાગની હવા રોગિષ્ટ ગણાય છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક મકાઇ અને મહુડાં છે. મહુડાં એ ઝાડનાં ફૂલ છે, અને એમાંથી દેશી દારૂ બને છે. મહુડાના ઝાડના ફળને ડોળી કહે છે, તેમાંથી ડોળીઉં બને છે; અને તે સાબુ બનાવવામાં કામ આવે છે. અહીંના જંગલોમાં પ્રથમ હાથી જોવામાં આવતા હતા, પણ હાલમાં તે બીલકુલ નથી. વાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ હજી પણ વસે છે. ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ કરતાં આ જિલ્લો કેળવણીમાં પાછળ છે. ભીલ અને કોળી લોકોને કેળવવા એક ભીલ-સેવા મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. જિલ્લાની વસ્તી ૩૭૪૮૯૦ માણસની છે.

આ જિલ્લામાં આણંદથી એક ગાડી ગોધરા સુધી આવે છે. બીજી વડોદરાથી ગોધરા સુધીની લાઈન છે. ગોધરાથી દિલ્હી જવાય છે. તે સિવાય ગોધરાથી લુણાવાડા, દેવગઢ બારીઆ, ટીંબાથી ડભોઇ, અને ચાંપાનેરથી શિવરાજપુર જવાની લાઇનો છે. જિલ્લામાં પાકી સડકોની સગવડ પણ સારી છે.

સામાન્ય વર્ણન—

પર્વતો–પાવાગઢ–ગોધરાથી ૨૫ માઇલ પર આ પર્વત આવેલો છે. તે ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેને કેટલાક પવનગઢ પણ કહે છે.

પાવાગઢના ડુંગર પર પત્થરથી બાંધેલા મજબુત કિલ્લા છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ કિલ્લા માટે હિન્દુ અને મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે ઘણી લડાઇઓ થએલી જોવામાં આવે છે. મહમદ બેગડાએ આ કિલ્લો–ગઢ—લાંબી મુદત લડયા પછી જીત્યો હતો. પર્વત ઉપર ચઢતાં મહમદ બેગડાએ બંધાવેલી મોટી મસીદ છે, તેને જુમામસીદ કહે છે. ગુજરાતમાં ફક્ત અમદાવાદની જુમામસીદજ આનાથી મોટી છે. પર્વત ઉપર મહાકાળી અને ભદ્રકાળીની મૂર્તિઓ છે. આ સિવાય પતાઇ રાવળના વખતના જુના કોઠારો, ઝવેરીનો મહેલ, પર્વતની આસપાસ ફરતા કિલ્લાઓ, પર્વત પર આવેલું દુધીઉં તળાવ, જૈન લોકોનાં દહેરાં વગેરે જોવા જેવાં છે. વિશ્વામિત્રી નદીનું મૂળ અહીંથી નીચે ઘાડી ઝાડીમાં આવેલું નજરે પડે છે. મહાકાળીના દહેરા ઉપર સદનશા પીરની કબર છે. ત્યાંથી જોતાં આજવાનું મોટું તળાવ કે જે વડોદરા શહેરને પાણી પુરૂં પાડે છે, અને જેનો ઘેરાવો ૧૨ ગાઉ ફરતો છે, તે એક આબોચીઆ જેવું દેખાય છે ! પાવાગઢ જવા વડોદરા અને ગોધરા વચ્ચેના ચાંપાનેરરોડ સ્ટેશનથી નાના માપની ગાડીમાં બેસવું પડે છે. આ ડુંગરમાંથી લોઢાની કાચી ધાતુ, સીસું, અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

નદીઓ—આ જિલ્લામાં નાની નદીઓ અને તળાવોની સંખ્યા સારી છે. **પાનન, કરડ, વિશ્વામિત્રી, દેવ** અને **અનાસ** એ મુખ્ય નદીઓ છે. પહેલી બે અને છેલ્લી અનાસ નદી મહી નદીને મળે છે. વિશ્વામિત્રી પાવાગઢના ડુંગરમાંથી અને દેવ બારીઆ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી ઢાઢરને મળે છે.

તાલુકા—ગોધરા, કાલોલ અને હાલોલ.

પેટામહાલ—દાહોદ અને ઝાલોદ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ગોધરા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેની પાસે ગોધરક તળાવ છે. અહીં સાગનાં બનાવેલાં ઘોડીઆં, પારણાં, સાંબેલાં અને રમકડાં વગેરે સારાં બને છે.

હાલોલ—મહમુદ બેગડાના વખતમાં હાલુર નામના સુથારે અહીં એક સુંદર બગીચો બનાવ્યો હતો, તેથી પાદશાહે તેનું નામ કાયમ રાખવા આ ગામનું નામ [illegible] પાડ્યું હતું.

દાહોદ—દોહદ. દો=બે+હદ=સીમા. આ સ્થળે માળવા અને ગુજરાતની હદો ભેગી થાય છે, તે ઉપર આ શહેર આવેલું હોવાથી દાહોદ કહેવાય છે. અહીં દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબનો જન્મ થયો હતો. શહેરની પાસે છાબ નામે તળાવ છે. તે સિદ્ધરાજના વખતમાં જસમા ઓડણની સરદારી હેઠળ ખોદાયું હતું. જસમા એક ઓડ જાતની મજુરણ હતી, છતાં પતિવ્રતા હતી. સિદ્ધરાજે તેને ઘણી ઘણી લાલચો આપી તેને ભોળવવા

પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ જસમા તેથી ડગી ન હતી. ઓડ લોકોની વસ્તી એટલી બધી હતી કે તેમણે એકેક છાબડું ભરી માટી કાઢી, તેટલામાં આખું તળાવ ખોદાઇ ગયું ! જંગલોને લીધે અહીંનાં હવાપાણી ખરાબ છે.

ચાંપાનેર—ગુજરાતના રાજા વનરાજે પોતાના પ્રધાન ચાંપાના નામ પરથી આ શહેરનું નામ ચાંપાનેર પાડયું હતું. પતાઈ રાવળ નામના હિંદુ રાજા પાસેથી મહમુદ બેગડાએ આ શહેર જીતી લઇ તેને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. પહેલાં તે ઘણું મોટું શહેર હતું. હાલમાં તો પાવાગઢ જતાં તેનાં માત્ર ખંડેરો જોવામાં આવે છે. ચાંપાનેર તૂટી અમદાવાદ વસ્યાની દંતકથા ચાલે છે.

ટુવા—આણંદ ગોધરા લાઈન પર આવેલું છે. અહીં ટાઢા ઉના પાણીના કુંડ છે. એક ખુલ્લા મેદાનમાં માટીનાં કુંડાં ઘાલેલાં છે. વચ્ચે પત્થરનો ચણેલો એક રમણકુંડ છે. દરેક કુંડમાં એક સરખી ગરમીવાળું પાણી નથી. લસુંદ્રાની માફક અહીં પણ પાણીમાં એક જાતની વાસ આવે છે. કુંડની ઉત્તર દિશામાં આવેલા જંગલને મહાભારતની કથામાં આવતું એડંબાવન કહે છે, કે જે એડંબા સાથે ભીમસેને લગ્ન કર્યું હતું. ત્યાં યજ્ઞકુંડ, ભીમનાં પગલાં તથા જુનું શિવાલય છે.

કાલોલ—તાલુકાનું ગામ ગોધરાથી વડોદરા લાઇનમાં આવેલા ડેરોલ સ્ટેશનથી ૧॥ માઈલ દૂર આવેલું છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

સીમા—ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે અને ખંભાતના અખાતની પાસે આ જિલ્લો આવેલો છે. તેની ઉત્તર દિશાએ મહી નદી આવેલી છે. પૂર્વમાં વડોદરા રાજ્ય અને રેવાકાંઠા એજન્સીનો અમુક ભાગ આવેલો છે. દક્ષીણે કીમ નદી તેને સુરત જિલ્લાથી જુદો પાડે છે, અને પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત આવેલો છે.

સામાન્ય વર્ણન—ભરૂચ જિલ્લાની જમીન તદન સપાટ અને કાળી છે. કાળી જમીનમાં કપાસ ઘણો થાય છે. ખેડા જિલ્લો તમાકુને માટે જાણીતો છે, તેમ આ જિલ્લો **કપાસ**ને માટે જાણીતો છે. આપણે આગગાડીમાં બેસી ભરૂચ જિલ્લામાં ચાલ્યા જતા હોઇએ તો મોસમમાં આસપાસનાં ખેતરો કપાસને લીધે સફેદરંગી દેખાય છે. આ જિલ્લાના પૂર્વ ભાગને **કાનમ** કહે છે. તેથી આ કપાસ કાનમી કપાસને નામે ઓળખાય છે. પાલેજ ગામમાં કપાસ લોઢવાનાં ઘણાં જીન છે, તેથી તે વેપારનું મુખ્ય મથક છે. એ સિવાય ચમારગામ, અંકલેશ્વર, હાંસોટ, જંબુસર વગેરે સ્થળે પણ કપાસ લોઢવાનાં કારખાનાં છે. હાંસોટ પેટામહાલમાં ઘઉં સારા પાકે છે, તેને હાંસોટી ઘઉં કહે છે.

જિલ્લાની વસ્તી ૩૦૭૭૪૫ માણુસોની છે. તેમાં ૭૦ હજાર મુસલમાનો છે. આ મુસલમાનો વહોરા કહેવાય છે. તેઓ ખેતીનું કામકાજ કરે છે.

ભરૂચ જિલ્લાની વડી અદાલત ભરૂચમાં છે, અને ત્યાંના સેશન્સ જજ પંચમહાલના સેશન્સ જજ કહેવાય છે.

જિલ્લાના ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને જંબુસર ગામોમ મુન્સફોની કચેરીઓ છે.

જિલ્લાની મુખ્ય રેલ્વે બી. બી. એન્ડ. સી. આઇ. રેલવે છે. તે ઉપરાંત ભરૂચથી જંબુસર જવાની, જંબુસરથી વિશ્વામિત્રી જવાની અને અંકલેશ્વરથી રાજપીપળા જવાની નાની લાઇનો પણ છે.

નદીઓ—

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી છે. આ નદીનું બીજું નામ રેવાજી છે. તે પવિત્ર મનાય છે. તેની ઉપર ચાણોદ, ભરૂચ, શુકલતીર્થ વગેરે આવેલાં છે.

મહી—ખેડા જિલ્લામાંથી આવી ભરૂચ જિલ્લાની ઉત્તરમાં વહે છે, અને તેના ઉપર આ જિલ્લાનાં સારોદ, કારેલી અને કાવી ગામો આવેલાં છે.

કીમ—ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણ સરહદ પર વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

ઢાઢર—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, ને આમોદ જંબુસર તાલુકાને એક બીજાથી છુટા પાડે છે. તેના પર ટંકારીઆ બંદર આવેલું છે.

તાલુકા—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ, જંબુસર.

પેટામહાલ—હાંસોટ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ભરૂચ—એ નર્મદા નદીના કાંઠાપર આવેલું

બંદર છે. પહેલાંના વખતમાં આ બંદર મારફતે ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. હાલ નદીનું બારૂં પુરાઇ જવાથી મોટાં વહાણો આવી શકતાં નથી. આ થળે અસલ ભૃગુઋષિનો આશ્રમ આવેલો હોવાથી તેમના નામ ઉપરથી ભૃગુકચ્છ અને છેવટે ભરૂચ પડ્યું છે. આ ઋષિના નામ પરથી અહીંના બ્રાહ્મણો ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે. અહીં બળી રાજાએ દશ યજ્ઞ કર્યા હતા, તે સ્થળ દશાશ્વમેધના નામથી ઓળખાય છે. શહેર પાઘડી પને છે, એટલે પાઘડીની માફક લંબાઇ વધારે ને પહોળાઈ ઓછી છે. ભરૂચ ૨॥ માઇલ લાંબું અને ૦॥ માઇલ પહોળું છ.

શુકલતીર્થ—ભરૂચથી ૧૦ માઈલ દૂર નર્મદા કિનારે આવેલું છે. અંકલેશ્વરથી રાજપીપળા જતી રેલવેના ઝગડીઆ સ્ટેશનથી ત્યાં જવાય છે. અહીં ૐકારેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે. ત્યાં દર સાલ કાર્તકી પુનમ ઉપર મેળો ભરાય છે. શુકલતીર્થ પાસે નર્મદા નદીમાં કબીરવડ નામનો મોટો વડ આવેલો છે. કબીર નામના મહાન પુરુષે વડના દાતણની ચીરી કરી અત્રે નાખી, અન તેમાંથી આ વડ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે. વડ હાલમાં એટલો બધો ચોમેર ફેલાયો છ કે તેનું અસલ થડ કયું હશે, તે પણ કહી શકાતું નથી. તેની ઘટા અને વડવાઇઓ એટલી બધી ફેલાઈ ગઇ છે, કે તેની નીચે ૭૦૦૦ માણસો નિરાંતે બેસી શકે! કિનારેથી વડ તરફ હોડીમાં બેસી જઇ શકાય છે.

અંકલેશ્વર—એ તાલુકાનું ગામ અને રેલવે સ્ટેશન છે. અહીંથી રાજપીપળા સુધી નાના માપની ગાડી જાય છે. ભરૂચ અને અંકલેશ્વર વચ્ચે નર્મદાનો મોટો પૂલ આવેલો છે.

ભાડભૂત—નર્મદા નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે. જે વર્ષમાં અધિક ભાદરવો હોય છે, તે વર્ષમાં ત્યાં મેળો ભરાય છે.

આમોદ—લોઢાનાં છરી, કાતર, ચપ્પુ અને પીત્તળની છીંણીઓ માટે પ્રખ્યાત છે.

સુરત જિલ્લો.

છોકરાઓ, તમે ગુજરાત પ્રાંતના નકશા તરફ જોશો તો માલમ પડશે કે સુરત જિલ્લો ગુજરાતની છેક દક્ષિણમાં આવેલો છે. વડોદરા રાજ્યને લીધે એના ત્રણ ભાગ પડે છે, તેમાંના બે ભાગ દરીઆકિનારા પર અને એક અંદરની બાજુએ આવેલો છે.

સીમા—આ જિલ્લાની ઉત્તરે કીમ નદી અને ભરૂચ જિલ્લો, પૂર્વે વડોદરાનું રાજ્ય, અને વાંસદાનું દેશી રાજ્ય, દક્ષિણે દમણગંગા નદી અને થાણા જિલ્લો, તથા પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—સુરત જિલ્લાનો પૂર્વભાગ નાના નાના ડુંગરોને લીધે જોઇએ તેવો રસાળ નથી, પણ પશ્ચિમ ભાગ સપાટ અને રસાળ પ્રદેશ છે. પૂર્વ ભાગમાં રાનીપરજ નામની ભીલના જેવી જાતિના લોકો વસે છે. આ જિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં શાકભાજી ઘણાં સારાં થાય છે. ખાસ કરીને અમલસાડ તરફ ફણસ, અનનાસ, શેરડી, પીંપળ, હળદર વગેરે સારાં થાય છે. જલાલપોર અને બારડોલી તાલુકાની જમીન કાળી હોવાથી ત્યાંનો મુખ્ય પાક કપાસ છે.

ડુંગર તરફના ભાગો અને પારડી તથા વલસાડ તાલુકામાં વધારે વરસાદને લીધે ડાંગર સારી પાકે છે. સુરત જિલ્લાની ડાંગર કોલમના નામથી ઓળખાય છે. પૂર્વ તરફ ડુંગરાવાળા ભાગને લગતાં વાંસદા, ધરમપુર અને ડાંગનાં જંગલો આવેલાં છે. દરીઓ પાસે હોવાથી ધરાસણા અને છરવાડામાં દરીઆના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ જિલ્લામાં સુરત એ એક જુનું અને જાણીતું બંદર છે. અત્યારે મુંબઈ ઇલાકામાં પહેલા નંબરનું બંદર મુંબઇ ગણાય છે, પરંતુ ૧૫૦–૨૦૦ વર્ષ ઉપર સૌથી સારામાં સારૂં બંદર સુરત હતું. પરદેશ જોડે આ બંદરનો સારો સંબંધ હતો. જ્યારે અંગ્રેજો અને યૂરોપની બીજી પ્રજાઓ આ દેશમાં વેપાર કરવા આવી ત્યારે સુરતનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, તેથી અંગ્રેજો અને બીજી કેટલીક પ્રજાએ પોતાની કોઠીઓ–વખારો–આ શહેરમાં નાખી હતી. અત્યારે પણ સુરતમાં તાપી નદીના કિનારા પર આવેલી અંગ્રેજોની કોઠી આ વાતની સાક્ષી પુરે છે. એવી કોઠીઓમાં તેઓ પોતાના દેશથી વહાણમાં ભરી આણેલો માલ ભરી રાખતા, અને તે આ દેશમાં ધીમે ધીમે વેચતા, અને તેના બદલામાં અહીંથી સુતરાઉ કાપડ વગેરે માલ લઇ જઇ યૂરોપમાં વેચતા હતા. સુરત એ અંગ્રેજ સરકારની સત્તાનું બીજ ગણાય છે. અત્યારે તાપી નદીનું બારૂં પુરાઈ જવાથી વેપાર ધંધો બન્ધ પડયો છે. વલસાડ બંદરેથી ઇમારતી લાકડું અને ઈંટો બહારગામ જાય છે.

જિલ્લામાં મુખ્ય રેલવે બી. બી. એન્ડ. સી. આઇ.

રેલવે છે. પરંતુ સુરતથી નંદરબાર જવાની ટાપ્ટીવેલી રેલવે અને સુરતથી બીલીમોરા થઈ વડોદરા રાજ્યની નાના માપની રેલવે પણ અહીં આવેલી છે. જિલ્લામાં ફરવાને કેટલીક પાકી સડકો પણ છે.

જિલ્લાની વસ્તી ૬૭૪૩૫૧ માણસની છે. તેમાં અનાવિલ બ્રાહ્મણ અને ડુંગરાવાળા ભાગમાં રાનીપરજની વસ્તી વધારે છે. અનાવિલ બ્રાહ્મણોમાં ચરોતરના પાટીદારોની માફક કન્યા પરણાવતાં પહેરામણીમાં ઘણું ખર્ચ કરવું પડે છે. ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લાથી બીજા નંબરની ઘીચ વસ્તીવાળો આ જિલ્લો છે. આ જિલ્લાના લોકો ખાવાપીવામાં શોખીલા છે. તેઓ સુરતીલાલા કહેવાય છે. કેટલેક સ્થળે બોલવામાં 'સ'ને બદલે 'હ' વપરાય છે. જેમકે 'સઘડી'ને બદલે 'હઘડી,' 'શાક'ને બદલે 'હાક', 'પૈસા'ના બદલે 'પહા' બોલાય છે.

પહાડ—ઉપર કહ્યું તેમ પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિના ફાંટા આવેલા છે. વલસાડની પાસે **પારનેરાનો** ડુંગર છે, તે ૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેની ઉપર કિલ્લાનાં ખંડેર ને માતાનું દહેરૂં છે. ડુંગરમાંથી સડક બાંધવાના પત્થરો ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાના ઘણા ખરા તાલુકાઓ નદીઓથી એક બીજાનાથી છુટા પડેલા છે. મુખ્ય નદીઓ નીચે પ્રમાણે

નદીઓ.

તાપી—સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળી અરબીસમુદ્રને મળે છે. આ મોટામાં મોટી નદી છે, અને તેના ઉપર સુરત આવેલું છે.

કીમ—રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી નીકળી ઓરપાડ તાલુકાની ઉત્તરે વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મીંઢોળા—ખાનદેશ અને સુરત જિલ્લાના વચ્ચેના ડુંગરમાંથી નીકળી ચોર્યાસી તાલુકાની દક્ષિણે વહી તાપી નદીની દક્ષિણ દિશામાં દરીઆમાં પડે છે. આ નદીના મુખ આગળ નાનાં વહાણ ફરી શકે છે.

અંબીકા—વાંસદાના ડુંગરમાંથી નીકળી જલાલપોર તાલુકાની દક્ષિણે વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

દમણગંગા—આ નદી ગુજરાતની હદ બતાવનારી પહેલાં સુરત અને થાણા જિલ્લાને છુટા પાડે છે અને પછી દમણ રાજ્યમાં દાખલ થઇ અરબીસમુદ્રને મળે છે.

આ સિવાય **પૂર્ણા, ઔરંગા, પાર** અને **કોલક** નદીઓ આવેલી છે.

તાલુકા-પારડી. વલસાડ, ચીખલી, જલાલપોર, બારડોલી, માંડવી, ચોર્યાસી ને ઓરપાડ.

પેટામહાલ—વાલોડ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

સુરત—તાપી નદી ઉપર આવેલું બંદર છે. સુરતા નામની સ્ત્રીના નામ પરથી તેનું નામ સુરત પડેલું છે. આજથી ૨૦૦ વર્ષ ઉપર તે એક મોટું બંદર હતું. શિવાજીએ આ શહેર પર લૂંટ ચલાવી હતી, તેથી તેનું રક્ષણ કરવા શહેરની આસપાસ કિલ્લો બાંધેલો છે. અહીં રેશમી અને કસબી કાપડ ઘણું સારૂં બને છે. કસબ બનાવવાનો ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે. સુરતની બરફી વખણાય છે. ત્યાંના લોકો સુઘડ, સાહસિક અને મોજીલા છે. આપણામાં કહેવત છે કે 'સુરતનું જમણ અને કાશીનું મરણ'

રાંદેર—સુરતની સામે તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું છે. આ સુરતથી પણ જુનું ગામ છે. અહીંના વતની વહોરાઓ પરદેશ વેપાર કરવાને માટે જાય છે. અહીંનાં બોર વખણાય છે.

વલસાડ—ઔરંગા નદી પર બંદર છે. વલસાડની આસપાસનાં જંગલોમાં સાગ થાય છે. તે વલસાડી સાગ કહેવાય છે. આ બંદરેથી ઈમારતી તથા બાવળનાં લાકડાં, ઈંટો, ગોળ, અનાજ વગેરે પરદેશ ચઢે છે.

બહુધાન—બહુધાન્ય ઉપરથી એ નામ પડયું છે. તાપી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. અહીં બાર વર્ષે સિંહસ્થ વર્ષમાં મોટો મેળો ભરાય છે.

ઉદવાડા—પારડી તાલુકામાં પારસી લોકોનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. પારસી લોકો અગ્નિની પૂજા કરે છે. ઉદવાડામાં એક મોટો કુંડ બાંધી તેમાં પોતાના અગ્નિદેવ-આતશ બહેરામ—ની સ્થાપના કરેલી છે.

ધરાસણા અને **દાંડી**—મીઠાના અગરનાં ઠેકાણાં છે.

હવા ખાવાનાં સ્થળો.

ડુમસ—સુરતથી દશ માઈલ દૂર દરીઆકિનારે આવેલું છે.

તીથલ-વલસાડની પાસે દરિઆકિનારા પર આવેલું છે.

હજીરા—ઓરપાડ તાલુકામાં તાપી નદીના મુખ પર આવેલું છે. ગામનું મૂળ નામ ઢઉ છે, પરંતુ વોકસ નામના સાહેબની ત્યાં કબર-હજીરો-છે; તેથી તે જગા હજીરાના નામથી ઓળખાય છે. ત્યાં દીવાદાંડી પણ છે.

થાણા જિલ્લો.

છોકરાઓ, ગુજરાતના પાંચ જિલ્લાની ભૂગોળ તમો શીખી ગયા. ગુજરાતની દક્ષિણે સુરત જિલ્લાની નીચે જે જિલ્લો આવેલો છે,તેને થાણા જિલ્લો કહે છે.ઉપર શીખેલા પાંચ જિલ્લા ઉપરાંત થાણા જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં ગણાતો હોવાથી હવે તમારે તેની ભૂગોળ શીખવાની છે. થાણા જિલ્લાનો કુદરતી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં સમાવેશ થાય છે, અને ત્યાં ભાષા પણ મરાઠીજ બોલાય છે; છતાં તેને ઉત્તર વિભાગમાં ગણેલો છે. દમણગંગા નદી તેને સુરત જિલ્લાથી જુદો પાડે છે.

સીમા—આ જિલ્લાની ઉત્તરે દમણ નામનું પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન અને જવાર સંસ્થાન આવેલાં છે. પૂર્વે નાશક અને અહમદનગર જિલ્લા તથા દક્ષિણે પુના અને કોલાબા જિલ્લા આવેલા છે. ભરૂચને સુરત જિલ્લાની માફક આની પશ્ચિમ કિનારે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

સામાન્ય વર્ણન—થાણા જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ સહ્યાદ્રિ પર્વતને લીધે ઉંચાણવાળો અને ખાડાટેકરાવાળો છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફના ભાગમાં જંગલો વિશેષ છે, તેથી તે ભાગમાં ભીલ જેવી જાતો વસે છે. તે ભાગમાં વરસાદ વધારે થવાથી મુખ્ય પાક ડાંગર છે. પશ્ચિમના પ્રદેશમાં દરીઆકિનારા તરફ નાળિએરીનાં ઝાડ નજરે પડે છે. તે સિવાય કેળાં, આદુ, શેરડી, પાન વગેરે પુષ્કળ થાય છે. ગુજરાતમાં આવતાં પાન આ જિલ્લામાંથી આવે છે. વસાઈનાં કેળાં અને પાન વખણાય છે. ભાયદર અને વસાઈ આગળ દરીઆના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય રેલવે બી. બી.

એન્ડ. સી. આઇ. રેલવે છે. જિલ્લાની વસ્તી ૭૫૯૯૧૬ માણસની છે. મુંબઈ પાસે હોવાથી આ જિલ્લાનાં કેટલાંક ગામોના લોકો વતનમાં રહી ધંધા રોજગાર અર્થે ત્યાં જા આવ કરે છે.

તાલુકા—ડાહાણું, માહીમ, વસઇ, સાષ્ટી, ભીંવડી, વાડા, શાહપુર, મુરાબાદ અને કલ્યાણ.

આ તાલુકામાંના પહેલા પાંચ દરીઆકિનારે અને બાકીના ચાર અંદરની બાજુએ આવેલા છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

થાણા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંથી મુંબઇ ૨૧ માઇલ દૂર છે, તેથી કેટલાક દરરોજ આગગાડી મારફતે વેપારધંધા માટે મુંબઈ જા આવ કરે છે. જિલ્લાના કલેકટર અહીં રહે છે.

બોરીવલી—મુંબઈથી ૨૪ માઇલ ઉત્તર તરફ આવેલું છે. અહીંથી થોડે દૂર **કેનેરી** કરીને સ્થળ છે, ત્યાં પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલી બૌદ્ધધર્મની સો ગુફાઓ છે. તેમાં એકજ પત્થરમાંથી કોતરેલી જુદી જુદી મૂર્તિઓ ઘણી જોવા જેવી છે.

વસઇ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ વસઇ સ્ટેશનથી પાંચ માઇલ દૂર છે. અહીં શેરડી, કેળાં અને પાન સારાં થાય છે.

કલ્યાણ—ઘણું જુનું શહેર છે. અહીંથી જી. આઇ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો નાશક તરફ જાય છે, અને બીજો પુના તરફ જાય છે. શહેરથી થોડે દૂર પત્થરની ખાણો છે. આની પાસે દરીઆની ખાડીઓમાં વહાણો ફરી શકે છે.

દેશીરાજ્યો.

મહિકાંઠાએજન્સિ.

સીમા—ગુજરાતના ઇશાન ખુણામાં મહી નદીની ઉત્તર તરફ આ એજન્સિ આવેલી છે. તેની ઉત્તર અને પૂર્વ તરફનો ભાગ ડુંગરવાળો હોવાથી ત્યાં જંગલો આવેલાં છે, તેથી વસ્તીનો મોટો ભાગ ભીલ અને કોળી લોકોનો છે. આબુ, આરાસુર વગેરે પહાડો આની ઉત્તર અને પૂર્વ તરફની સરહદ પર આવેલા છે.

આ એજન્સિમાં કુલ ૬૩ રાજ્યો છે, તેના છ ભાગ પાડેલા છે. તે પરગણાના નામથી ઓળખાય છે.

પર્વત—આરાસુર. તે ઉપર અંબાભવાનીનું દહેરૂં છે. આ દહેરામાં પહેલાં વાર તહેવારે બકરાં, પાડા વગેરેનો વધ થતો હતો; તે હાલ દાંતાના રાણાની આજ્ઞાથી બંધ કરવામાં આવ્યો છે. આ પર્વતમાંથી આરસપહાણ નીકળે છે.

નદીઓ—સાબરમતી, સરસ્વતી, હાથમતી, મેશ્વો, માઝુમ, વાત્રક, ખારી.

ખનીજો—આ એજન્સિમાં મુખ્ય સંસ્થાન ઇડર છે. ઇડર રાજ્યના અમનગર શહેર પાસેથી ખાણોમાંથી પત્થર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. તે પત્થર ઘણા કઠણ અને મજબુત હોવાથી તેના પર કોતરકામ સારૂં થાય છે. એ સિવાય ઘંટીના પત્થર, અબરખ, ધોળી, રાતી અને પીળી માટી, ચુનાના પત્થર, ચકમક પત્થર, સ્ફટિક જેવા રંગનો ચળકાટ મારતો પત્થર, સડકો પરના મેટલ વગેરે નીકળે છે. રાયગઢ પાસેથી લોકાટ (લોઢાનો કાટ) મળી આવે છે, તેની ભસ્મ કરી દવાના કામમાં લેવાય છે.

મુખ્ય રાજ્યો—દાંતા, ઇડર, અમનગર, પેથાપુર, ભાલુસણા, વડાલી, મોહનપુર અને માણસા.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ઇડર—એ ઇડર રાજ્યનું જુનું અને જાણીતું શહેર છે. ત્યાંનો રાજા રાઠોડ જાતનો રજપુત છે. ઇડર શહેરને ફરતો પત્થરનો મજબુત કિલ્લો છે. તે કિલ્લા નજીક ડુંગર છે, અને તે ડુંગર શહેરની આસપાસ વીંટાએલો છે. અહીંનો ઇડરીઓગઢ જોવા જેવો છે.

અમનગર—હાથમતી નદીને તીરે આવેલું છે. એનું ખરૂં નામ અહમદનગર છે. તે અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહ બાદશાહે ઈડરના રાજાને કાબુમાં રાખવા વસાવ્યું હતું. અમનગરમાં સાબુ બને છે, અને તેની નજીક પત્થરની ખાણો છે.

દાંતા—એ અંબાજીના દહેરા અને આરાસુરના પહાડ માટે પ્રખ્યાત છે. માતાજીના દહેરાની આવક અહીંના રાજાને લેવાની હોય છે. અંબાજી ગુજરાતનું જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં કેટલીક પુનમોએ મોટા સંઘ જાય છે.

પેથાપુર—સાબરમતીના કાંઠા પર આવેલું છે. અહીં ખત્રી અને ભાવસારની વસ્તી વધારે છે. તેઓ રંગાટી કામ ઘણું સારૂં કરે છે. અહીંના બાંધણીના સાલ્લા અને બંદુક વખણાય છે.

સાદરા—મહીકાંઠા એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટનું તથા લશ્કરી છાવણીનું સ્થાન છે. અહીં ગરાશીઆ-રજપુતના છોકરાઓને ભણવાની તાલુકદારી સ્કૂલ છે.

જાત્રાનાં સ્થળો.

ખેડબ્રહ્મા—એ ઇડર સંસ્થાનમાં આવેલું છે. એમાં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ અને બ્રહ્માની મૂર્તિ જે તદ્દન રેતીની બનાવેલી છે, તે જોવા જેવાં છે.

શામળાજી—મેશ્વો નદીના કાંઠે પુરાતન અને પવિત્ર ધામ છે. એમાં શામળાજી એટલે કૃષ્ણની મૂર્તિ છે. દેવાલયોના પત્થરો ઉપર હાથી અને ઘોડા કોતરેલા જોવા જેવા છે.

તારંગા—એ દાંતાથી ૨ા માઇલ દૂર ડુંગર ઉપર અજીતનાથ અને સંભવનાથના પુરાતની જૈન દહેરાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

કુંભારીઆ—અંબાભવાની પાસે કુંભારાણાએ વસાવેલા કુંભારીઆમાં વિમળશાનાં બંધાવેલાં જૈનનાં દહેરાંને માટે પ્રખ્યાત છે. પાછળથી આ દહેરાં બળી જવાથી તેમનો નાશ થયો છે. હાલમાં ફક્ત પાંચ દહેરાં છે.

ઉંટડીઆ—એ પવિત્ર અને પ્રખ્યાત શિવાલય વાત્રકના ડાબા કાંઠાપર આવેલું છે. અહીં જાબાલી ઋષિનો આશ્રમ હતો; સ્થળ બહુ રમણીય છે.

આ સિવાય **બહુચરાજી**, **કોટેશ્વર** વગેરે છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિ.

સીમા—આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી છે. પંચમહાલ જિલ્લાના બે ભાગ આ એજન્સિ વડે થાય છે. નર્મદા નદીનું બીજું નામ રેવા છે. આ એજન્સિનાં ઘણાં રાજયો તેના કિનારા પર આવેલાં હોવાથી તેનું નામ રેવાકાંઠા એજન્સિ પડયું છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી, કરજણ.

સામાન્ય વર્ણન—આ એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યાચળ અને દક્ષિણમાં સાતપુડાના ફાંટા આવેલા છે. મુખ્ય ફાંટો રાજપીપળાના ડુંગરને નામે ઓળખાય છે. આ એજન્સિ ડુંગરાળ છે, અને તેથી જંગલનો મુલક છે. એમાં ભીલની વસ્તી વધારે છે. રાજપીપળામાંથી અકીકના પત્થર નીકળે છે, અને તે ખંભાત જઇ સાફ થાય છે. અકીકનાં બટન, એરીંગ વગેરે બને છે. અહીંનાં જંગલોમાં વાંસ, સીસમ, ખેર અને ખાખરાનાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગે છે. જંગલમાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુક્કર વગેરે ફાડી ખાનાર પ્રાણીઓ વસે છે.

પંચમહાલ જિલ્લાના કલેકટર અહીંના પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ કરે છે, અને તે ગોધરામાં રહે છે. આ એજન્સિનાં નાનાં મોટાં ૬૨ રાજ્યો છે, તેમાંનાં નીચેનાં મુખ્ય છે.

રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, બારીઆ, લુણાવાડા, વાડાસીનોર અને **સુંથ.**

જાણવા લાયક સ્થળો.

રાજપીપળા—રાજપીપળાની રાજધાની કરજણ નદી પર આવેલું છે. આ પહેલાં આ શહેરને નાંદોદ કહેતા હતા, પરંતુ હાલમાં તેનું નામ રાજપીપળા રાખવામાં આવ્યું છે. અહીંના રાજા ગોહેલ રજપુત છે, અને તે મહારાણા કહેવાય છે. અહીંથી મીયાંગામ અને અંકલેશ્વર સુધીની રેલવે છે. શહેરમાં રાજાનો મહેલ અને બીજાં કેટલાંક મકાનો જોવા જેવાં છે.

લુણાવાડા—મહી નદી પર આવેલું છે. રાજા સોલંકી રજપુત છે, અને તે પણ મહારાણા કહેવાય છે. ગોધરાથી લુણાવાડા સુધી નાના માપની રેલવે છે.

વાડાસિનોર—અહીંના મુસલમાન રાજા બાબી કુટુંબના છે. તે નવાબ કહેવાય છે. ગામમાં એક સુંદર મિનારો જોવા જેવો છે.

ચાણોદ—નર્મદા નદી ઉપર જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં દર વર્ષે કાર્તકી અને ચૈત્રી પુનમે મેળો ભરાય છે. ચાણોદથી થોડેક દૂર નદીમાં અનસૂયા માતાનું સ્થાન છે, તેની પાસે પતીઆ લોકોને રાખવાનું દવાખાનું છે. ચાણોદની પાસે **કર્નાળી** પણ જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

સુરત એજન્સિ.

સીમા—સુરત જિલ્લાની પૂર્વે અને થાણા જિલ્લાની ઉત્તરે આ એજાન્સ આવેલી છે. તેની ઉપર સુરત જિલ્લાનો કલેકટર દેખરેખ રાખે છે. વાંસદા અને ધરમપુરનાં રાજ્યોમાં પુષ્કળ જંગલો હોવાથી હવા ઘણી ખરાબ છે. અહીંના લોકોને મેલેરીઆ નામનો તાવ ઘણો વખત સુધી આવ્યાજ કરે છે. મુખ્ય રાજ્યો—

વાંસદા, ધરમપુર, સચીન, અને ડાંગ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

વાંસદા—બીલીમોરાથી પૂર્વે ૨૯ માઇલ પર આવેલું છે. અહીં સોલંકી જાતના રજપુત રાજ્ય કરે છે.

દેવકીઉનાઈ—વાંસદાથી દશ માઇલ દૂર વાંસદા, બ્રિટિશ અને વડોદરા રાજ્યની સરેહદ પર આવેલું છે.

ત્યાં ઉના પાણીના કુંડ છે. અહીં ચૈત્રી પુનમે મેળો ભરાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ કુંડનું પાણી હમેશાં ઘણું ગરમ રહે છે, પરંતુ મેળાના પ્રસંગે તેનું પાણી નાહવા જેવું થાય છે !

ધરમપુર—અસલ આ રાજ્ય રામપુરના નામથી ઓળખાતું હતું. ત્યાં સિસોદીઆ વંશના રાજા રાજ્ય કરે છે. વલસાડથી ધરમપુર જવાની ૧૮ માઈલની સડક છે. અહીં રાનીપરજની વસ્તી વધારે છે.

સચીન—ગામ બહુ નાનું છે. રાજા હબસી જાતના મુસલમાન છે, અને તે નવાબ કહેવાય છે.

ડુમસ—પાછળ જણાવ્યું તેમ સચીનના રાજ્યમાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ડાંગ—આ જગા તદ્દન જંગલોવાળી છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

સીમા—ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું આ રાજ્ય છે. તેની ઘણીખરી જમીન ખારવાળી છે. ત્યાં જે કુવા ખોદવામાં આવે છે, તે શરૂઆતમાં મીઠા હોય તો પણ જમીન ખારાશવાળી હોવાથી પાંચ વર્ષે નકામા થઇ પડે છે.

અહીંના રાજા મુસલમાન હોઈ નવાબ કહેવાય છે. આ સંસ્થાન ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. આણંદથી ખંભાત સુધીની રેલવે લાઈન છે.

મુખ્ય શહેર.

ખંભાત—એનું મૂળ નામ સ્તંભાવતી હતું. પ્રથમ આ શહેર ખંભાતના અખાત ઉપર એક જાણીતું બંદર હતું, અને અહીંથી પુષ્કળ માલ ચઢતો અને ઉતરતો હતો. હાલ દરીઓ પાંચ માઇલ દૂર જવાથી ત્યાંનો વેપાર ભાંગી પડયો છે. અહીંની જમીન ખારી હોવાથી દરેક મકાન ઉપર પત્થરની અગાશીઓ હોય છે, અને તેમાંથી ચોમાસામાં ટાંકાંમાં પાણી લઈ તે પીવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. હાલમાં પાણીના નળ થવાથી મીઠા પાણીનું દુઃખ ઓછું થયું છે. રાજપીપળામાંથી આવતા અકીકના પત્થરનાં બટન, એરીંગ, વીંટીઓ વગેરે સામાન અહીં બને છે. ખંભાતમાં લુગડાં અને શેતરંજી સારાં બને છે. અહીંની સુતરફેણી અને શીખંડનો મસકો વખણાય છે. શહેરમાં ટાવર, રાજાનો મહેલ, કચેરી, ત્રણ દરવાજા વગેરે જોવા જેવાં છે.

જવારસંસ્થાન.

થાણા જિલ્લામાં આવેલું આ નાનું દેશી રાજ્ય છે. થાણા જિલ્લાનો કલેકટર તે અહીંનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે. વાંસદા રાજ્યની માફક તેમાં જંગલો અને ડુંગરો આવેલાં છે. રાજા પણ કોળી જાતનો છે. ભીલ અને કોળી લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ડાંગર, નાગલી, બાવટો વગેરે છે.

વાઈસરૉયના તાબાનાં દેશી રાજયો.

વડોદરારાજ્ય.

સામાન્ય વર્ણન–ગુજરાતમાં હાલ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજો પહેલાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. હાલમાં વડોદરામાં મરાઠાઓની એક શાખા જે ગાયકવાડને નામે ઓળખાય છે, તેમનું રાજ્ય છે.

એ રાજ્ય ઉપર હિંદુસ્તાનના ઉપરી વાઇસરૉયની દેખરેખ છે. તેમના તરફથી એક અંગ્રેજ અધિકારી કે જે રેસિડેન્ટ કહેવાય છે, તે વડોદરામાં રહે છે.

ગાયકવાડી અથવા વડોદરા રાજ્ય ગુજરાતમાં એક જથ્થે આવેલું નથી. તે ચાર ભાગમાં વહેંચાયલું છે. એક ભાગ અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, બીજો ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે, ત્રીજો સુરત જિલ્લાની પૂર્વમાં અને ચોથો કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે.

હાલના વડોદરાના રાજા શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ છે. તે જાતે મરાઠા છે. તેઓ પોતાનો ઘણો વખત પરદેશમાંજ ગાળે છે, અને રાજ્ય કારભાર તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે દિવાન ચલાવે છે. વડોદરા રાજ્ય બીજાં રાજ્યો કરતાં સુધારામાં ઘણું આગળ વધેલું છે. મહારાજા સાહેબ પોતાની રૈયતને સુખી કરવાને સતત પ્રયત્ન કરે છે. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીયાત દાખલ કરેલી છે. નાની વયમાં પરણાવવાનો–બાળલગ્નનો–રિવાજ તેમણે બંધ કર્યો છે. આ સિવાય રાજ્યનાં ઘણાં ગામોમાં લાયબ્રેરીઓ, દવાખાનાં, પાણીના નળ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને બોર્ડિંગ હાઉસો સ્થાપેલાં છે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ ભણવા જવા માટે શિષ્યવૃ-ત્તિઓ પણ અપાય છે. આ રાજ્યનાં વખાણવા લાયક કાર્યોમાં પ્રજાના હિતના માટે સ્થાપવામાં આવતી લાયબ્રે-રીઓ એ મુખ્ય છે. રાજ્યમાં નાની મોટી ૯૦૦ લાયબ્રે-રીઓ છે. સૌથી મોટી લાયબ્રેરી વડોદરા શહેરમાં છે. તેના જેવી હિંદુસ્તાનમાં બીજી એક પણ નથી. લાયબ્રેરીઓ અને તેની પ્રવૃત્તિ માટે એક લાયબ્રેરીખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

રાજ્ય વહિવટ–ગાયકવાડી રાજ્યનો વહિવટ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય જેવોજ લગભગ ચાલે છે. રાજ્યનો મુખ્ય અમલદાર દિવાન કહેવાય છે. તેમને મદદ કરવાને બીજા ચાર અમાત્યો છે. પાછળ કહ્યું તેમ વડોદરા રાજ્યના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે, તેને પ્રાંત કહે છે. પ્રાંતના ઉપરી સુબા છે, અને ચારે સુબાના ઉપરીને સરસુબા કહે છે. પ્રાંતના મહાલ અથવા તાલુકા અને પેટામહાલ પાડવામાં આવ્યા છે. આ રાજ્યમાં ૩૫ મહાલ અને ૫ પેટામહાલ છે. મહાલના ઉપરીને વહિવટદાર કહે છે. આ રાજ્યના દરેક ખાતાનું તેમજ તેમના ઉપરી અધિકારીનું નામ દેશી ભાષામાં રાખેલું છે. ન્યાયની વડી અદાલત વડોદરામાં છે, અને તે વરિષ્ટકોર્ટ કહેવાય છે. વડોદરા રાજ્યની વસ્તી ૨૧ લાખ ઉપરાંતની છે.

પ્રાંતો—૧ કડી, ૨ વડોદરા, ૩ નવસારી, ૪ અમરેલી.

કડીપ્રાંત.

સીમા–ઉત્તરે પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લો, પૂર્વમાં મહીકાંઠા

એજન્સિ અને પશ્ચિમમાં પાલણપુર એજન્સિ તથા અમદાવાદ જિલ્લો આવેલાં છે.

આ પ્રાંતની જમીન સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. તેનો મુખ્યપાક અળસી, તેલીબીઆં, અનાજ અને અફીણ છે. અફીણ ખસખસના છોડવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ચારે પ્રાંતમાં કડી પ્રાંતની હવા સારી છે. સિદ્ધપુરમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ અને વહોરાઓની વસ્તી વધારે છે. પાટણનાં માટીનાં વાસણ અગાઉ ઘણાં વખણાતાં હતાં. હાલમાં પણ આ પ્રાંતમાં ચીનાઇ માટીનાં વાસણ બને છે.

નદીઓ–સરસ્વતી, બનાસ, રૂપેણ, પદ્માવતી.

જાણવા લાયક સ્થળો.

સિદ્ધપુર–સરસ્વતી નદીના કાંઠે આવેલું છે. તેનું મૂળ નામ શ્રીસ્થળ હતું, પણ સિદ્ધરાજના નામ પરથી તે સિદ્ધપુર કહેવાય છે. અહીં સોલંકી વંશના પહેલા રાજા મૂળરાજે બંધાવેલા રૂદ્રમાળનાં ખંડેરો દીઠામાં આવે છે. રૂદ્રમાળને સિદ્ધરાજે સમરાવીને પૂરો કરાવ્યો હતો. રૂદ્રમાળ ઉપરાંત અલ્પ તથા બિંદુ સરોવર, જ્ઞાનવાવ અને વહોરાઓની હવેલીઓ જોવા જેવાં છે. અહીં વરસમાં ચાર મોટા મેળા ભરાય છે, ત્યારે ઘણા લોકો માતૃશ્રાદ્ધ કરવા આવે છે.

પાટણ–ગુજરાતની જુની રાજ્યધાની છે. ચાવડા વંશના રાજા વનરાજે પોતાના મિત્ર અણહીલ ભરવાડનું નામ કાયમ રાખવા તેના નામપરથી અણહીલપુરપાટણ નામનું આ શહેર વસાવ્યું હતું. અત્યારે પણ ત્યાં વનરાજની મૂર્તિ, સિદ્ધરાજે બંધાવેલું સહસ્રલિંગ તળાવ, રાણીની વાવ, માન સરોવર

ત્રણ દરવાજા વગેરે જોવા લાયક છે. આ શહેર પટોળાં, માટીનાં વાસણ અને સુડીઓ વગેરેને માટે પ્રખ્યાત છે.

વડનગર–એનું બીજું નામ વૃદ્ધનગર છે. ગામ ઘણું જુનું છે. વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોનું આ અસલ રહેઠાણ છે. ત્યાં હાટકેશ્વર મહાદેવ, સોમનાથ મહાદેવ, અંબાજી માતા, આશાપુરી માતા વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંના છીપા લોકો કપડાં રંગવાનું કામ સારૂં કરે છે.

વડોદરાપ્રાંત.

સીમા—ઉત્તરે ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લો, દક્ષિણે ભરૂચ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સિ, પૂર્વે પંચ-મહાલ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સિ, તથા પશ્ચિમે ભરૂચ જિલ્લો, ખંભાત સંસ્થાન અને ખેડા જિલ્લાનો થોડોક ભાગ આવેલો છે.

આ પ્રાંતની જમીન સપાટ છે. પશ્ચિમ ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે. આ પ્રાંતનો મુખ્ય પાક કપાસ અને તમાકુ છે. પેટલાદ મહાલ કેળવણીમાં આગળ પડતો છે.

નદીઓ-મહી, વિશ્વામિત્રી, ઢાઢર અને નર્મદા.

જાણવા લાયક સ્થળો.

વડોદરા—રાજ્યનું પાટનગર વિશ્વામિત્રી નદીના પૂર્વ કિનારા પર આવેલું છે. અસલ ચંદન નામના રાજાના નામ પરથી તે ચંદનાવતી કહેવાતું હતું. શહેરમાં લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ, નજરબાગ, મકરપુરા મહેલ, કલાભુવન, સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, હાથીખાનું, સોનારૂપાની તોપો, ઝવેરખાનું, સુરસાગર તળાવ, સંગ્રહસ્થાન, સાર્વજનિક બાગ, ન્યાયમંદિર, ટાવર વગેરે ખાસ જોવા જેવાં છે.

ડભોઇ—વડોદરાથી ૧૮ માઇલ પર આવેલું છે આ શહેરનો પ્રાચીન કિલ્લો જોવા જેવો છે. તેને ચાર દરવાજા છે. એક દરવાજાનું નામ હીરા નામના કડીઆના નામ પરથી હીરા ભાગોળ કહેવાય છે. તે બીજા દરવાજા કરતાં કોતરણી કામમાં ચઢીઆતો છે. અહીં પીત્તળનાં વાસણો, વણાટકામ અને લકકડ સામાન સારો બને છે. ડભોઈ રેલવેનું જંકશન છે, ત્યાંથી ચાણોદ, મીયાંગામ, સમલાયા અને બોડેલી જવાના ફાંટા જુદા પડે છે.

પેટલાદ—આણંદથી ખંભાત લાઇનમાં આવેલું પાટીદારોનું ગામ છે. અહીં વણાટકામ, રંગાટીકામ તથા તમાકુનો વેપાર સારી રીતે ચાલે છે. પેટલાદની બોર્ડિંગ આખા ચરોતરમાં પ્રખ્યાત છે. અહીંથી વસો તરફ એક નાની લાઈન જાય છે.

નવસારીપ્રાંત

સીમા—ઉત્તરે ભરૂચ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે સુરત જિલ્લાનો થોડોક ભાગ, ડાંગ સંસ્થાન તથા વાંસદા સંસ્થાન, પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લો, રેવાકાંઠા એજન્સિ અને ડાંગનું રાજ્ય, તથા પશ્ચિમે સુરત જિલ્લો અને અરબી સમુદ્ર આવેલાં છે.

આ પ્રાંતની હદ સુરત જિલ્લાની સાથે સેળભેળ થઇ ગએલી છે. તેની જમીન પણ સુરત જિલ્લાને મળતી છે. પૂર્વ તરફનો ભાગ ડુંગરાવાળો છે, તેથી ત્યાં જંગલો આવેલાં છે. અહીં રાનીપરજની વસ્તી છે. આ પ્રાંતના દરીઆ તરફના તાલુકા ઘણા ફળદ્રુપ છે. અહીંની જમીનમાં કપાસ, શેરડી, આંબા, ફણસ, અનનાસ વગે પુષ્કળ થાય છે. ગણદેવી તરફ શેરડીનો પાક સારો થવાથી ત્યાંનો ગોળ વખ-

ણાય છે. આ પ્રાંત દરીઆ કિનારાની નજીક આવેલો હોવાથી ઉનાળામાં તાપ લાગતો નથી. નવસારી પ્રાંતમાં પારસી અને અનાવિલ બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે છે.

પર્વત—સાલેરમુળેર.

નદીઓ—તાપી, કીમ, પૂર્ણા, અંબિકા.

જાણવાલાયક સ્થળો.

નવસારી—પૂર્ણા નદીના કિનારા પર મુખ્ય શહેર છે. તેમાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે. શહેરમાં કચેરીઓ, શાળાઓ, પુસ્તકાલય, સંગ્રહસ્થાન, તળાવો વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંના ખત્રીઓ હાથની સાળથી સુંદર સાડીઓ વણે છે. ખુરશીઓ, મેજ, પલંગ વગેરે લક્કડ કામ પણ સારૂં થાય છે. નવસારી બંદર હોવાથી કેરી, કેળાં, ફણુસ વગેરે અહીંથી પરદેશ જાય છે. અહીંની હવા સારી હોવાથી લોકો ઉનાળામાં આવી અહીં વસે છે.

ગણદેવી—નવસારી પ્રાંતમાં આવેલું છે. ત્યાં ખાંડ બનાવવા માટેની ચક્કી તથા માંગલોરી નળીઆં બનાવવાનું કારખાનું છે. અહીં શેરડી પુષ્કળ થાય છે, તેથી તેમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે.

સોનગઢ—જુનું અને રાજધાનીનું શહેર છે.

અમરેલી પ્રાંત.

સીમા—વડોદરા રાજ્યનો આ પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે. તેની હદ એકજ સ્થળે નથી, પરંતુ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયલો છે. મધ્યમાં અમરેલી, દરીઆકિનારે કોડીનાર અને પશ્ચિમમાં કાઠિઆવાડની સરહદ પર ઓખામંડળ નામનો દ્વીપકલ્પ આવેલો છે. ઓખામંડળ રેતીના રણનો પ્રદેશ છે. અમરેલીના દક્ષિણ ભાગમાં અને કોડીનારની ઉત્તરે પર્વતો

આવેલા છે. આ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ કપાસ અને અનાજ છે. ઓખામંડળમાં વાઘેર રજપુતો અને અમરેલીમાં કાઠી રજપુતોની વસ્તી છે. આ કાઠી રજપુતોનાં ધાડાં એક વાર આખા ગુજરાતમાં ફરતાં હતાં.

નદીઓ-શેત્રુંજી

જાણવા લાયક સ્થળો.

અમરેલી—પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં પછેડીઓ, ખેસ, ચોફાળ, ઊનના ધાબળા, કામળા વગેરે સારાં બને છે. અહીં રંગાટી કામ પણ સારૂં થાય છે. અહીંની કારીગરીવાળાં ચાંદીનાં ઓપદાર વાસણો તથા તપખીર વખણાય છે.

દ્વારકાં—અરબી સમુદ્રના કિનારા પર આવેલું બંદર છે. તે હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. ગામમાં રણછોડરાયજી, ગોમતીજી, મહાલક્ષ્મી, શામળશાશેઠ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ વગેરેનાં મંદિરો આવેલાં છે. વળી આ ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કરી મથક પણ છે. શંકરાચાર્યનો શારદાપીઠનો અહીં મઠ છે. આ શહેર એક વખત કૃષ્ણભગવાનની રાજધાની હતું. દર વરસે લાખો માણસો અહીં જાત્રા કરવા આવે છે.

પશ્ચિમહિંદ એજન્સિ.

હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશા પર આવેલાં ત્રણ મોટાં દેશી રાજ્યોના સમુહને પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ કહે છે. આ ત્રણ દેશી રાજ્યોમાં કચ્છ, કાઠિઆવાડ એજન્સિ, અને પાલપુર એજન્સિનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણે રાજ્યોની ઉપર પહેલાં મુંબઈ સરકારની દેખરેખ હતી, પણ ઇ. સ. ૧૯૨૪ની સાલથી તે એજન્સિ હિંદી સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે

મૂકવામાં આવી છે. આ એજન્સિના ઉપરી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે, અને તે રાજકોટમાં રહે છે.

કાઠિઆવાડ.

અરબી સમુદ્રમાં ખંભાત અને કચ્છના અખાતોની વચમાં આવેલા દ્વીપકલ્પને કાઠિઆવાડ કહે છે. એનું જુનું નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠ છે. આ સૌરાષ્ટ્ર શબ્દનો અર્થ સારો દેશ થાય છે. અત્યારે પણ કાઠિઆવાડના એક ભાગને સોરઠ કહે છે. કાઠિઆવાડ નામ કાઠી જાતના રજપુતો ઉપરથી પડયું છે. આ દ્વીપકલ્પમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો નીચે પ્રમાણે મુલક આવેલો છે.

ગાયકવાડનો અમરેલી પ્રાંત, કોડીનાર અને ઓખા મંડળ, ફીરંગીનું દીવ, અંગ્રેજ સરકારનો ધંધુકા તાલુકો તથા ઘોઘા પેટામહાલ, અને તે ઉપરાંત નાનાં મોટાં બીજાં ૧૯૩ દેશી રાજ્યો છે. એ દેશીરાજ્યોના ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે, અને તે દરેકને ભોગવવાની સત્તાઓમાં ફેર છે. પહેલા વર્ગમાં આઠ રાજ્યોમાં જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, ધ્રાંગધ્રા, પોરબંદર, મોરબી, જાફરાબાદ અને ગોંડલનો સમાવેશ થાય છે. બીજા વર્ગમાં વાંકાનેર, પાલિતાણા, ધ્રોળ, લીંબડી અને રાજકોટ છે. પાછળ કહ્યું તેમ બધાં રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવા ગવર્નર જનરલ તરફથી એક અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે. કાઠિઆવાડના હાલમાં **પૂર્વ કાઠિઆવાડ** અને **પશ્ચિમ કાઠિઆવાડ** એવા બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપર દેખરેખ રાખવા પોલિટિકલ એજન્ટ નીમેલા છે. કાઠિઆવાડના અસલ ચાર ભાગો પૈકી સોરઠ અને હાલારનો પશ્ચિમ કાઠિઆવાડમાં અને ઝાલાવાડ અને ગોહીલવાડનો પૂર્વ કાઠિઆવાડમાં સમાવેશ થાય છે.

વઢવાણ અને જેતલસર એ પ્રાંતોના પોલિટિકલ એજંટને રહેવાનાં સ્થળ છે.

કાઠિઆવાડના રાજાઓ અંગ્રેજ સરકારને તેમજ કેટલાક વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર ઉઘરાવી મોકલી આપે છે.

વિસ્તાર—કાઠિઆવાડનું ક્ષેત્રફળ ૨૧૦૦૦ ચો. મા. છે. એટલે ઉત્તરવિભાગથી દોઢું છે. કાઠિઆવાડનો મધ્યનો પ્રદેશ પહાડી અને ઉત્તર તથા દક્ષિણનો રેતાળ. છે. ઘણી વખતે આ ઉત્તર દક્ષિણના ભાગો પર દરીઆનું પાણી ફરી વળે છે. અહીં ગુજરાત જેવો વરસાદ પડતો નથી. પાસે દરીઓ આવેલો હોવાથી ઉનાળામાં દરીઆ કિનારાના પ્રદેશમાં તાપ ઓછો લાગે છે. પરંતુ મધ્યમાં ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે, અને પાણીની પણ તંગાશ પડે છે. કાઠિઆવાડની વસ્તી ૨૫૩૮૪૯૭ માણસની છે. તેમાં ચાવડા, સોલંકી, જાડેજા, પરમાર, કાઠી વગેરે રજપુત જાતો તથા મેમણ, ૈમઆણા વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે. અહીંના લોકો શરીરે મજબુત અને કદાવર છે. તેમનો પહેરવેશ ગુજરાતના બીજા ભાગોના લોકો કરતાં જુદો પડે છે. તેઓ ચોરણા, બંડીઓ, અને માથે મોટા આમળાવાળા ફેંટા બાંધે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર. ઘઉં, કઠોળ, અને તેલીબીઆં છે. કેટલેક સ્થળે સોનેરી કસબનું કામ, ગુલાલ, કંકુ, મીઠું, અતલસ, કિનખાબ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. વળી પોરબંદર તરફ પત્થર અને ઘી તથા બીજા કેટલાક ભાગમાં રૂનો પાક પણ સારો થાય છે. કાઠિઆવાડના ઘણા લોકો પરદેશ જઇ વેપાર અર્થે વસેલા છે.

ગાયકવાડ સરકારની માફક અહીંના પણ કેટલાક રાજાઓએ પોતાની રેલવેઓ બાંધી છે. હાલ દ્વારકાં સુધી રેલવેમાં જવાય છે. દરીઆ મારફત અવરજવરને માટે કાઠિઆવાડમાં સારાં બંદરો આવેલાં છે, તેમાં દ્વારકાં, પોરબંદર, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ અને ભાવનગર મુખ્ય છે.

પર્વતો—

ગીર—સોરઠના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલો છે. તેની પાડોશમાં જંગલ છે, તે ગીરનું જંગલ કહેવાય છે. તેમાં સિંહ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં બીજે કોઈપણ સ્થળે સિંહ જોવામાં આવતા નથી.

ગીરનાર—જુનાગઢની પાસે આવેલો છે. કાઠિઆવાડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત આ છે. તેની ઉંચાઇ ૩૫૦૦ ફુટ છે. તેના ઉપર હિંદુ અને જૈન લોકોનાં પ્રખ્યાત દહેરાં છે, આ સિવાય મૌર્ય વંશના રાજા અશોકે કોતરાવેલો પ્રખ્યાત શિલાલેખ તથા સુદર્શન તળાવ આવેલાં છે.

શેત્રુંજો—પાલિતાણા પાસે ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે, તેના ઉપર જૈન લોકોનાં પુષ્કળ દહેરાં આવેલાં છે. તેમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળે બંધાવેલાં દહેરાં ખાસ જોવા જેવાં છે.

બર્ડા—તેનો આકાર બર્ડા–વાંસાની કરોડ––ના જેવો છે. આ પર્વત ઉપર વાંસ પુષ્કળ ઊગે છે. પર્વતમાંથી લોઢું પણ નીકળે છે.

નદીઓ—

નદીઓનાં મૂળ અને મુખની વચ્ચે જેમ અંતર વધારે તેમ નદીઓ લાંબી અને ઓછા વેગવાળી, અને એ બન્નેની વચ્ચે અંતર ઓછું તેમ નદીઓ ટુંકી અને વધારે વેગવાળી હોય છે. કાઠિઆવાડમાં નદીઓનાં મૂળ અને

મુખ વચ્ચે અંતર ઓછું હોવાથી ત્યાં નાની અને વધારે વેગવાળી નદીઓ આવેલી છે. મુખ્ય નદીઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ભાદર, શેત્રુંજી, આજી, મચ્છુ, વઢવાણનો ભોગાવો, લીમડીનો ભોગાવો ને સુકભાદર,

બંદરો—કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પ હોવાથી ત્યાં સારાં બંદરો આવેલાં છે. કચ્છના અખાતને કિનારે **વેવાનીઆ, જોડીઆ, બેરી** અને **સાલીઆ** છે. અરબી સમુદ્રમાં **દ્વારકાં, પોરબંદર, નવીબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ. જાફરાબાદ,** અને **મહુવા** છે. **ઘોઘા, ભાવનગર** અને **ધોલેરા** ખંભાતના અખાતમાં છે.

કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતો પાડેલા છે. **ઝાલાવાડ, ગોહીલવાડ, હાલાર** અને **સોરઠ.**

૧ ઝાલાવાડ પ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના ઈશાન ખુણામાં આવેલો છે. અહીં પહેલાં ઝાલા રજપુતોનું રાજ્ય હતું. તેથી તેનું નામ ઝાલાવાડ પડયું છે. તેમાં **ધ્રાંગધ્રા** પહેલા વર્ગનું તથા **વઢવાણ** અને **લીમડી** બીજા વર્ગનાં મુખ્ય રાજ્યો છે. આ રાજ્યનો પોલિટિકલ એજન્ટ વઢવાણ કેમ્પમાં રહે છે. ધ્રાંગધ્રાના રાજા ઝાલા રજપુત છે. વઢવાણ, લીમડી અને વાંકાનેર એ ત્રણ રાજ્યો ધ્રાંગધ્રાની શાખાઓ છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ધ્રાંગધ્રા—ધ્રાંગધ્રાના રાજ્યની રાજધાની છે. અહીંના ઝાલા રાજાને રાજસાહેબ કહે છે. ગામમાં રામ, કૃષ્ણ, બળરામ વગેરેનાં દહેરાં જોવા જેવાં છે. અહીંના પત્થર આખા ગુજરાતમાં વપરાય છે.

વઢવાણ—વઢવાણ રાજ્યની રાજ્યધાની ભોગાવો નદી ઉપર આવેલું છે. અને તે રેલવેનું જંકશન છે. અહીંના રાજકર્તા ઠાકોર કહેવાય છે. શહેરની પાસે વઢવાણ કેમ્પ છે, ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે. વઢવાણમાં ગરાસીઆના છોકરાઓને ભણવાની શાળા છે. અહીંના વહોરા ધોવાના સાબુ સારા બનાવે છે. અહીંની હવા સુકી અને તંદુરસ્તી માટે સારી છે. રાણકદેવી અહીં ભોગાવો નદીના કિનારે સતી થએલી તેની દેવડી તથા માધવબાગ જોવા જેવાં છે. વઢવાણ રૂના વેપારનું મથક ગણાય છે. દલપતરામ કવિનો અહીં જન્મ થયો હતો.

લીંમડી—લીમડી રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંના કંસારા સુડીઓ સારી બનાવે છે. ગામમાં રાજ્યનાં મકાન જોવા જેવાં છે. અહીંના રાજાને ઠાકોર કહે છે.

મુળી—સ્વામીનારાયણના મોટા મંદિરને માટે પ્રખ્યાત છે.

---

૨ ગોહીલવાડ પ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણામાં આવેલો છે. ગોહીલ રજપુતો પરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે. તેમાં **ભાવનગર** પહેલા વર્ગનું તથા **પાલિતાણા** બીજા વર્ગનું રાજ્ય છે, તે સિવાય **વળા** અને **લાઠી** બીજાં રાજ્યો છે. ભાવનગર રાજ્યની જમીન કાળી હોવાથી કપાસ સારો થાય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ભાવનગર—ભાવનગર રાજ્યની રાજધાની છે. આજથી લગભગ બસો વર્ષ ઉપર ભાવસીંગજી નામના રાજાએ આ શહેર વસાવેલું હોવાથી તે ભાવનગર કહેવાય છે.

આખા કાઠિઆવાડમાં આ શહેર મોટામાં મોટું અને શોભીતું છે. ભાવનગર બંદર હોવાથી અહીંથી પુષ્કળ રૂ મુંબઇ ચઢે છે. શામળદાસ કૉલેજ, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભુવન, રાજ્ય મહેલો અને ડુંગરોમાંનું સરોવર જોવા જેવાં છે.

પાલિતાણા—શેત્રુંજા પર્વતની તળેટીમાં આવેલું છે અને જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે.

શિહોર—અહીં તાંબા પિત્તળનાં વાસણ સારાં થાય છે.

---

૩ હાલાર પ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલો છે. હાલોજી નામના રજપુત પરથી તે હાલાર કહેવાય છે. તેમાં **નવાનગર**, **મોરબી**, અને **ગોંડળ** પહેલા વર્ગનાં, તથા **વાંકાનેર**, ધ્રોળ અને **રાજકોટ** એ બીજા વર્ગનાં મુખ્ય રાજ્યો આવેલાં છે. બાકીનાં રાજ્યો નાનાં છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

નવાનગર—નવાનગર રાજ્યની રાજધાની છે. અહીંના રાજા જાડેજા રજપુત છે. તે જામના નામથી ઓળખાય છે. જામ સાહેબ પરથી આ શહેરને કેટલાક **જામનગર** પણ કહે છે. કાઠિઆવાડમાં આ શહેર સૌથી સુંદર છે. ત્યાં રાજાનો મહેલ, વાવ વગેરે જોવા જેવાં છે. શહેરમાં જૈન લોકોનાં દહેરાં પુષ્કળ હોવાથી કેટલાક તેને મંદિરોનું નગર પણ કહે છે. અહીં સુડીઓ, કંકુ, રેશમી તથા કસબનું ભરત કામ વગેરે સારાં થાય છે. આ રાજ્યની હદમાંના દરીઆમાંથી પ્રથમ મોતી નીકળતાં હતાં.

મોરબી—મોરબી રાજ્યનું મુખ્ય શહેર મચ્છુ નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજા પણ જાડેજા રજપુત છે. નદી પરનો ઝુલતો પૂલ ખાસ જોવા જેવો છે. મોરબીમાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો ઘણાં સારાં થાય છે.

ગોંડળ—ગોંડળ રાજ્યની રાજધાની છે. અહીં ગરાસીઆના છોકરાઓને ભણવાની સ્કૂલ તથા હાઇસ્કૂલ છે.

વાંકાનેર—વાંકી બાંધણીનું શહેર છે. અહીંના ચોકઠાળ વખણાય છે. અહીંથી પાંચ ગાઉ દૂર જાડેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે.

રાજકોટ—રાજકોટ રાજ્યની રાજધાની અને પશ્ચિમ હિંદ એજન્સીનું સદર સ્ટેશન આજી નદી પર આવેલું છે. અહીં રાજકુમાર કૉલેજ, હાઇસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ કૉલેજ, આજી નદી પરનો કૈસરે હિંદ નામનો પૂલ, હુન્નરશાળા, લાયબ્રેરી વગેરે જોવા જેવાં છે. શહેરથી થોડે દૂર કેમ્પ છે, ત્યાંનાં હવાપાણી ઘણાં સારાં છે.

ગઢડા—સ્વામીનારાયણ ધર્મનું મોટું મંદિર છે.

વળા—ભાવનગરની પાસે આવેલું છે. આની નજીક **વલ્લભીપુરનાં**—પ્રાચીન ખંડેરો દીઠામાં આવે છે.

૩ સોરઠપ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત નઋત્ય ખુણામાં આવેલો છે. સોરઠ નામ સૌરાષ્ટ્ર ઉપરથી પડેલું છે. તેમાં **જુનાગઢ**, **પોર**, **બંદર** અને **જાફરાબાદ** એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે. જુનાગઢની હદમાં આવેલો નાઘેરનો મુલક ઘણો રસાળ છે.

જુનાગઢના નવાબ અંગ્રેજ સરકારને તથા ગાયકવાડને ખંડણી ભરે છે. કાઠિઆવાડનાં ૧૩૪ રાજ્યો જુનાગઢના નવાબને ખંડણી ભરે છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

જુનાગઢ—જુનાગઢના રાજ્યની રાજધાની ગીરનારની તળેટીમાં આવેલું ઘણું જુનું શહેર છે. અહીંના રાજા બાબી કુટુંબના મુસલમાન છે અને તે નવાબ કહેવાય છે.

અહીં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ થયો હતો. શહેરમાં હજી પણ નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, હાઇસ્કૂલ, કૉલેજ, નવાબ સાહેબનો મહેલ વગેરે જોવા જેવાં છે. જુનાગઢની પાસે ગીરનાર પર્વત છે, તે ઉપરનાં હિંદુ તથા જૈન લોકોનાં દહેરાં જોવા જેવાં છે.

સોમનાથ પાટણ—દરીઆકાંઠા પર આવેલું પ્રાચીન શહેર છે. અહીં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દહેરૂં છે. તેના ઉપર ૯૦૦ વર્ષ ઉપર મહમદ ગિજનીએ ચઢાઇ કરી મૂર્તિને તોડી પાડી હતી. જાદવોનો આ સ્થળે નાશ થયો હતો. સોમનાથને કેટલાક **દેવપાટણ** કે **પ્રભાસપાટણ** પણ કહે છે.

પોરબંદર—દરીઆ કિનારે બંદર છે. આ શહેરને **સુદામાપુરી** અને હાલમાં કેટલાક **મોહનપુરી** પણ કહે છે. ત્યાં કૃષ્ણ પરમાત્માના પરમમિત્ર **સુદામા** અને **મહાત્મા ગાંધીજી**નો જન્મ થયા હતો. અહીંના પત્થર અમદાવાદ, સુરત અને મુંબઇ સુધી જાય છે. અહીંના રાજા જેઠવા જાતના રજપુત છે.

જાફરાબાદ—અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે.રાજા હબસી જાતના મુસલમાન છે, અને તે જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

વેળાવળ—સોમનાથની પાસે અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે.

પાલણપુર એજન્સિ.

સીમા—આ એજન્સિ ગુજરાતની છેક ઉત્તરમાં આવેલી છે. તેની ઉત્તરે રજપુતાના એજન્સિ છે.

સામાન્ય વર્ણન—આ એજન્સિમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે. તેમાં **પાલણપુર**, **રાધનપુર**, **વાવ**, અને **થરાદ** મુખ્ય છે.

એજન્સિનો ઘણો ભાગ રેતાળ હોવાથી ત્યાં ઉનાળામાં સખત તાપ પડે છે, તેથી દિવસે મુસાફરી કરવી મુશ્કેલ થઇ પડે છે. રેતીવાળા ભાગોમાં ઊંટ મારફતે મુસાફરી કરી શકાય છે. આ ભાગના લોકો મારવાડ પાસે આવવાથી કંઇક મારવાડીને મળતા આવે છે. મુખ્ય પાક કપાસ, ડાંગર, શેરડી, બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને કઠોળ છે. વેપારની નિકાશમાં સુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, અને ચંપા તથા કેવડાનું અત્તર છે. આ એજન્સિનો સર્વથી ઉપરી અમલદાર પોલિટિકલ એજન્ટ છે. તે પાલણપુરમાં રહે છે. અહીંના કાંકરેજ પરગણાના બળદ વખણાય છે, અને તે **કાંકરેજી** કહેવાય છે.

નદીઓ—બનાસ અને **સરસ્વતી.**

જાણવા લાયક સ્થળો.

પાલણપુર—એજન્સિ અને રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંના મુસલમાન રાજા **દિવાન** કહેવાય છે. ગામની આસપાસ ફરતો કિલ્લો છે.

રાધનપુર—અહીં પણ મુસલમાની રાજ્ય છે. રાજા નવાબ કહેવાય છે. અહીં સુરોખાર પુષ્કળ થાય છે.

ડીસા—બનાસ નદી પર પાલણપુરથી ૧૮ માઇલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે. દિશાવાળ વાણીઆની કુળદેવી સતમાતાનું સ્થાનક છે

કચ્છ.

સીમા—પશ્ચિમહિંદ એજન્સીનું ત્રીજું દેશી રાજ્ય કચ્છ છે. કાઠિઆવાડની ઉત્તરે રણ અને અખાત ઓળંગી આગળ જતાં આ પ્રદેશ આવે છે. કચ્છ શબ્દનો અર્થ દરીઆકાંઠાની જમીન એવો થાય છે. કચ્છ પ્રાંત રણ અને

દરીઆથી ઘેરાએલો ટાપુ છે. આ પ્રદેશમાં ઘણી વખત ધરતીકંપ થાય છે. સને ૧૮૧૯ માં એવો ભારે ધરતીકંપ થયા હતો કે રાજધાનીના શહેર ભુજમાં ૭૦૦૦ ઘરોનો નાશ થયો હતો; અને રણની કેટલીક જગા બેસી ગઇ હતી. કચ્છમાં પત્થર તથા ઉંચી જાતનો આરસપહાણ અને સુરોખાર તથા ફટકડી થાય છે. કચ્છના ઘોડા વખણાય છે.

કસબી ભરત કામ તથા સોના રૂપા ઉપરનું કોતરણી કામ સારૂં થાય છે. કચ્છમાં રેલવે નહિ હોવાથી મુસાફરી કરવી મુશ્કેલ પડે છે. અહીંના લોકો વેપારમાં સાહસિક છે. મુંબઈના ભાટીઆ, મેમણ અને ખોજા ઘણાખરા કચ્છના રહેવાસી છે. કચ્છના રાજા **મહારાવ** કહેવાય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ભુજ—કચ્છની રાજધાની છે. અહીં ભુજંગ નામના સાપનું દહેરૂં છે, તે ઉપરથી તેનું નામ ભુજ પડયું છે. અહીં ચાંદીનું નકસીકામ સુંદર થાય છે. શહેરમાં રાવ લાખાનો મહેલ જોવા જેવો છે.

માંડવી—દક્ષિણમાં દરીઆ કિનારે સારૂં બંદર છે. અહીં મુંબઇ, કરાંચી વગેરેની આગબોટો આવે છે. અહીં દીવાદાંડી છે.

અંજાર—જાણીતું ગામ છે. અહીંથી ભુજ જવાય છે.

સ્વતંત્ર મુલક.

પાછળ કહ્યું તેમ પોર્ટુગીઝ કે ફીરંગી પ્રજાનાં ત્રણ રાજ્યોમાંથી બે રાજ્યો ઉત્તર વિભાગની હદમાં આવેલાં છે. તે સ્વતંત્ર છે. કાઠિઆવાડમાં **દીવબેટ** તથા સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું **દમણ** આ લોકોને તાબે છે. દમણ તાબાનું **નગરહવેલી** ઘણું રસાળ છે.

સમાપ્ત.

ગુજરાતી ધોરણું ચોથા માટે

સરળ

મુંબઈ ઈલાકો

(હિંદુસ્તાનના જ્ઞાન સહિત)

આવૃત્તિ ત્રીજી

પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ ચોથાના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તક નવીન ઢબથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં રંગબેરંગી નકશાઓ આપવામાં આવ્યા છે. કેળવણી ખાતાએ આ પુસ્તક મંજુર કરેલું છે.

મળવાનું ઠેકાણું :

ખડાયતા બુક ડીપો : અમદાવાદ.